

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії**

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА МАКЕДОНСЬКОЇ ДИНАСТІЇ
ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ВІЗАНТІЇ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 602 групи

Кошлич Петро Вікторович

Керівник:

доктор історичних наук,

професор **Боднарюк Б.М.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2022 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О.І.*

Чернівці – 2022

Зміст

Вступ

Розділ 1. Врядування Василя I Македонянина: «болгарське питання», війни з арабами у Південній Італії і на Сицилії, прикордонні конфлікти в східних провінціях (867-886)

Розділ 2. Епоха Лева VI Філософа і його наступників: воєнні кампанії на північному кордоні Імперії, ранні контакти з Руссю, взаємини з італійськими державами та Римом (886-969)

Розділ 3. Правління Іоанна I Цимісхія й Василя II Булгароктона: зовнішні війни, «східноєвропейський» вектор, ромейсько-болгарська війна (969-1025)

Розділ 4. Доба володарювання останніх представників династії: походи в Сирію та Вірменію, ситуація на західному прикордонні, криза імператорської влади (1025-1057)

Висновки

Список використаних джерел та літератури

Вступ

В історії Східної Римської імперії (Візантії) епоха врядування Македонської династії пов'язана з потужним злетом та розквітом візантійської автократичної влади, проте, на відміну від часі Юстиніана I Великого (527-565), вже на новому структурно-організаційному й територіально-адміністративному фундаменті.

За правління перших василевсів (імператорів) цієї династії влада «сильних», «динатів», відчутно зростала і, хоча соціальна основа феодального устрою – стан стратіотів – залишалась ще достатньо міцною, для стягування податків з селянства, яке поступово розорювалося, імперський уряд змушений був знов, як за доби Никифора I Геніка (802-811), запровадити непопулярну серед населення общинну кругову поруку – алліленгій.

Візантійська сільська община – мітрокомія, продовжила процес внутрішнього майнового розшарування і економічної стагнації; вільні селяни бідніли, стаючи апорами. Разом з тим, реалізація низки зовнішньополітичних перспектив дозволила представникам Македонської династії відчутно піднести авторитет Візантійської держави на міжнародній арені. З іншого боку, розвиток ромейської науки та культури у другій половині IX – першій половині XI ст. значною мірою визначив цивілізаційний архетип «візантинізму».

Володарюванням Македонської династії починається одна зі славетніших сторінок в історії східної Імперії. Саме дана епоха в історичному сенсі стала найповнішим втіленням терміну «візантинізм». З середини IX й до кінця XI ст. домінуюча імперскість ромеїв знайшла свій архетипний прояв у духовно-релігійному, соціокультурному (культуртрегерському) і геополітичному вимірі.

Поява нових політичних утворень на Заході внесла свою деструктивну лепту в існуючу сакральну ідею церковно-релігійної зверхності (виключності) багатонаціональної православної Імперії. У свою чергу

мусульманський Схід, де Арабський халіфат, котрий розвалився на автономні протодержавні утворення, – все ще являв собою головну загрозу християнству, а безпосередньо – Константинополю та Апеннінському півострову.

Однак для мільйонів християн, що мешкали на завойованих арабами територіях Александрійського, Антіохійського й Ієрусалимського патріархатів, і в Італії (особливо – Південній), де володарювали франки та лангобарди, східноримський імператор, як і раніше (протягом 6-8 ст.), залишався єдиним законним «правителем Всесвіту», «помазаником Божим», автократом (самодержцем), поставленим Спасителем «владикою» над всім православним світом, а ромейська столиця центром Християнської Віри.

До кінця XII ст. Кафолічна Церква не дивлячись на багаторазові непорозуміння у стосунках між Константинопольською та Римською апостольськими кафедрами і Велику Схизму 1054 р., продовжувала існувати «єдиним Духом в єдиному Вселенському тілі».

Актуальність теми. Означені вище реалії мотивують і **актуальність** обраної для дослідження проблематики, оскільки вивчення та осмислення саме доби володарювання у Візантійській імперії Македонської династії дозволяє, на рівні симптоматики процесу державотворення й розбудови державних інституцій, враховувати наявний історичний досвід і, як наслідок, знаходити певні об'єктивні **актуальні** паралелі між цивілізаційним феноменом візантинізму та геополітичними та культуртрегерськими тенденціями що притаманні більшості країн, котрі репрезентують сучасний християнський світ в межах православної конфесії.

Джерельною базою даної роботи послуговували, в першу чергу, історичні твори й законодавчі регламентації виділеної епохи. За тематикою наявні джерела можна поділити на такі типи: хроніки й літописи, юридичні кодекси, воєнні трактати, агіографічні твори, листування правителів.

Серед найважливіших історичних наративів необхідно виділити низку творів як східних (візантійських, вірменських та сирійських), так і західних

(латинських) авторів означеної доби. Зокрема, багато цінної інформації про реалії, пов'язані з правлінням імператорів Македонської династії, містяться у т. зв. Продовжувача Феофана, в його опусі «життєписи візантійських царів» [23]. Анонім, на широкому фактологічному матеріалі, розглядає особливості врядування Василія I, Лева VI, Александра, Зої Карвонопсини, Романа I, Константина VII, також звертаючись до війн, воєнних походів, дипломатичних контактів.

Не менш цінний інформаційний пласт зберігається у Іоанна Скілиці (біографічні дані про Никифора II й Романа II) [8;9], в «Історії» Лева Діакона (володарювання Никифора II) [16] й «Хронографії» Михаїла Пселла [22]. Останній послідовно описує царювання Василія II, Константина VIII, Романа III, Михаїла IV, Михаїла V, Константина XI Мономаха і двох імператриць – Зої та Феодори Порфірогенетів, не залишаючи поза увагою їхню зовнішньополітичну діяльність.

Так само не можна не згадати маловідомі свідчення, які наводяться в історичних працях і політичних трактатах того ж Константина VII Багрянородного («Про управління імперією» [13], «Про феми» [14]), Іоанна Каменіати («Взяття Фессалоніки» [6], «Хроніка» [7]), Йосифа Генесія («Книга царів» [11]).

Ще деякі згадки про зовнішньополітичні кроки василевсів-«македонян» фігурують у таких візантійських хроніках, як Псамфійська [26] і «Хроніка» Симеона Логофета [27], крім того – у вірменського історика Асохіка («Всесвітня історія» [1]) та сирійського вченого, архієпископа Антіохійського Ях'ї («Літопис» [30]).

Західну традицію історіописання того періоду репрезентують двоє відомих письменників-кліриків – єпископи Ліутпранд Кремонський і Титмар Мерзебурзький. Перший склав три історичні трактати – «Антаподосис» [17], «Книга про Оттона (I)» [18], «Звіт про посольство до Константинополя» [19], де доволі багато аспектів присвячено питанням дипломатичних контактів

Священної Римської імперії з Візантійським імператорським престолом та Київською Русю у X ст. (40-х – 60-х рр.).

Другий автор у своїй «Хроніці» [28] подає записи про стосунки - на міждержавному рівні – німецьких правителів останньої чверті X – початку XI ст. з Великими князями київськими та ромейськими василевсами даної доби. Дотичні повідомлення про мілітарну політику візантійських автократорів Македонської династії зберігаються і в «Корисній історії» Петра Сицилійця [24].

Другий тип джерел, як вже згадувалося, складають юридично-правові пам'ятники епохи (зводи законів). Це – «Василіки» Лева 6 [2], «Прохірон» Василя I [25], «Епанагога» [29], «Книга епарха» [15] й «Новели» Лева VI [20], де, з одного боку, обґрунтовується і фіксується система державного устрою, з іншого – монархами визначаються стрижневі принципи її функціонування в усіх сферах життєдіяльності візантійського соціуму.

Третій тип джерел – мілітарні трактати, де воєначальниками та полководцями характеризуються і пояснюються організаційні принципи й форми реалізації військової стратегії ромейської Імперії, а також – тактичні прийоми ведення бою її військом (відповідними контингентами та підрозділами). Базовими трактатами цього типу джерел є «Поради та розповіді» Кекавмена [12] й «Тактика» Лева VI [21].

Пласт фактології так само присутній в житійних творах X-XI ст. Прикладом можуть слугувати три Життя – імператриці Феодори [4], імператриці Феофанії [5], патріарха Константинопольського Ігнатія, складеного Давидом Нікетом [3]. Нарешті, достатньо виразна фіксація геополітичних орієнтирів з боку Візантії вміщена у листі 972 р. імператора Іоанна Цимісхія до царя Вірменії Ашота III [10].

Історіографія проблеми. Переходячи до огляду та аналізу тематичної історіографії, необхідно констатувати: з XIX ст. до сьогодні побачило світ доволі багато фахових (візантиністичних) наукових досліджень –

монографій, статей, дисертацій. Як відомо, візантиністичні студії в європейських країнах і США значно активізувалися в останній чверті XIX ст.

Низка вчених почала систематизовано вивчати історію Візантійської імперії, тою чи іншою мірою відштовхуючись або полемізуючи на концептуальному рівні з класичною фундаментальною працею англійського історика кінця XVIII ст. Едуарда Гіббона «Занепад і падіння Римської імперії» [40].

Прикладом може слугувати дослідницький доробок не менш знаменитого французького візантиніста XIX ст. Шерля Діля. Комплексну характеристику феномена ромейської цивілізації Діль подає в ряді методологічно обгрунтованих робіт, зокрема – в «Основних проблемах візантійської історії» [44], «Історії Візантійської імперії» [43] й «Леві VI Філософі» (це біографічний нарис у збірці «Візантійські портрети») [45], одночасно піддаючи критиці деякі положення Гіббона.

Також доречно відзначити, що на середину XIX ст. в декількох країнах Європи сформувались потужні й авторитетні школи з вивчення Східної Римської імперії, із власними науковими традиціями, дослідницькими пріоритетами та самостійно розробленою теоретико-методологічною базою. Конкурентом Англії в галузі візантиністики стала Франція (у 40-х – 60-х рр. XIX ст.), в 70-х рр. до них приєдналися Німеччина, Росія та Болгарія, а під кінець століття – і США.

Серед найбільш відомих істориків-візантиністів другої половини XIX – початку XX ст., які у своїх численних трудах дотично чи конкретизовано висвітлювали добу правління імператорів Македонської династії, необхідно згадати Г. Герцберга [39], А. Бертъє-Делагарда [33], К. І. Речека [49], В. Розена [79], Л. Ліповського [68], М. Бруно [34], П. Сирку [86], В. Сокольського [85], Н. Попова [76;77], А. Васільєва [35;36;37] та ін. [62;69]. Візантійсько-слов'янські дипломатично-торгівельні контакти та війни розглядали Н. Знойко [46;47;48], М. Дрінов [42], В. Васильєвський [38].

На окрему увагу заслуговують візантиністичні публікації знаного українського вченого кінця XIX – першої третини XX ст., професора Київського імператорського університету імені Святого Володимира Великого – Юліана Кулаковського [53], де автор аналізує мілітарні орієнтири й цілі імператора Никифора II.

Протягом XX ст. галузь візантиністики поповнилася новими ґрунтовними спеціалізованими працями. Розширення методологічного інструментарію дозволило науковцям розробити нові концептуальні підходи в осмисленні цивілізаційного феномену «візантинізма».

У багатьох випадках дослідники робили акцент саме на епоху врядування Македонської династії, оскільки її представники василевси-автократори доклали чимало зусиль у справі територіального розширення, культурної розбудови, зміцнення економічних засад, реформування устрою й владно-правових інституцій Імперії та піднесення статусності ромейської держави на міжнародній арені.

У 20-х – 50-х рр. минулого століття своїм науковим доробком значною мірою відзначилися західноєвропейські, американські й радянські історики-візантиністи, славісти та сходознавці. В означеному контексті варто виділити узагальнюючі монографії Г. Острогорського [75], С. Рансімена [81], А. Кравчука [60], Ф. Успенського [87;88], М. Сюзюмова [84], Н. Пігулевської [78], М. Левченка [63], де автори, широко використовуючи джерельний матеріал, всебічно характеризують і зовнішньополітичну діяльність василевсів-«македонян», і їхні дипломатичні місії, і воєнні походи на теренах Європи та Азії.

В другій половині XX ст. тематична історіографія (зі зверненням вчених до проблематики «Македонської доби») збагатилася ще низкою цікавих та оригінальних досліджень. Не можна не згадати книги й статті Дж. Норвіча [71;72;73;74], Ж.-П. Аріньона [31], В. Кучми [55;56;57;58;59], А. Каждана [52], Г. Літаврїна [65;66;67] та ін. [93;64;83;54].

Кінець XX й перші два десятиліття XIX ст. пов'язані з появою інноваційних тенденцій в галузі гуманітарних знань. Історична наука теж не стала виключенням. Методологія набула якісних змін і сутнісних трансформацій. Як наслідок, проблематика візантиністичних студій розширила свій дослідницький діапазон, крім того – інтерпретаційний потенціал, концептуальну об'єктивність і реконструкційну переконливість.

Так, новаторське осмислення візантійської історії по епохах, династіях, періодах правління, із залученням прийомів текстології, компаративістики, семіотики, квантитативного аналізу, міститься в публікаціях відомого українського візантиніста з Харкова – Бориса Сорочана, зокрема – в його книзі «Візантійська імперія» [82]. Високим рівнем аналітики й концептуальності позначені наукові роботи Дж. Харріса [89], Дж. Хелдона [90;91], Дж. Херрін [92], А. Баннікова [32], В. Шиканова [95;96;97], В. Колташева [61], К. Шилова [94].

Також необхідно підкреслити, що сучасні візантиністи династійну історію ромейської монархії розглядають крізь призму її соціумних складових, суспільних проявів і ментальних особливостей (з точки зору колективної пам'яті). Нині вже написані – в межах суто цивілізаційного дискурсу, - «ментальна» історія Візантії, політична, гендерна, економічна, мілітарна, культуртрегерна, релігійна, історія візантійського «повсякдення», Візантія у міжнародних відносинах.

У даному цивілізаційному контексті доба володарювання на ромейському престолі Македонської династії, й на цьому акцентує більшість фахівців, стала періодом безсумнівного злету Імперії в усіх її державницьких проявах, а владна роль імператорів-«македонян» була організуючою та спрямовуючою як у внутрішній, так і у зовнішній політиці.

Об'єкт дослідження. Об'єкт дослідження – Східна Римська імперія (Візантія) в період правління василевсів Македонської династії, коли держава на міжнародному рівні спромоглася повернути собі політичну, економічну та мілітарну вагу.

Предмет дослідження. Предмет дослідження – зовнішньополітичний курс візантійських імператорів-«македонян» з точки зору його стратегічних пріоритетів, геополітичної мети й особливостей реалізації.

Мета магістерської роботи полягає у висвітленні магістральних напрямків зовнішньої політики василевсів-romeїв – від Василя I Македонянина до Михаїла VI Стратіотика.

Завдання, сформовані й сформульовані в ході опанування нарративного матеріалу і у відповідності із метою роботи, полягають в наступному:

- розглянути домінантні цілі зовнішньої політики імператорів-«македонян»;
- визначити специфіку засобів і «прийомів» (заходів) реалізації автократорами своїх зовнішньополітичних пріоритетів;
- виділити ключові тенденції в дипломатії та мілітарній програмі Василя I Македонянина;
- охарактеризувати зовнішню політику Лева VI Філософа та його наступників;
- проаналізувати роль і вплив Іоанна I Цимісхія й Василя II Булгароктона на міжнародній арені;
- розкрити мотивацію рішень останніх василевсів-«македонян» у зовнішньополітичній сфері;
- виокремити наслідки зовнішньополітичної діяльності представників Македонської династії для Візантійської імперії.

Хронологічні межі роботи. Хронорлогічно магістерська робота охоплює майже двохсотрічний період правління на візантійському престолі імператорів Македонської династії. Нижньою межею слугує рік 867 – початок володарювання Василя I, а верхньою – рік 1057, коли Михаїл VI змушений був зректися влади.

Географічні межі роботи. Вони охоплюють територію Східної Римської імперії в епоху правління Македонської династії, крім того – землі держав, які межували з Візантією у другій половині IX – першій половині XI ст., й країни, з котрими ромейські імператори мали дипломатичні та економічні контакти.

Це – Болгарське царство, Київська Русь, Персія (Іран), Внутрішня Греція (Еллада), Папська область («Патримоній Святого Петра»), Священна Римська імперія німецького народу, Моравія, Сербія, Хорватія, Угорське королівство, Польське королівство, Литва, Арабський халіфат, Сирія, Вірменія, терени Південної Італії та Сицилії.

Методологічна основа роботи. У написанні магістерської роботи застосовувався синтезний підхід, а саме: було використано органічне поєднання базових методів – порівняльно-історичного, структурно-системного і проблемно-хронологічного. Цей дослідницький інструментарій, ґрунтуючись на принципах історизму, об'єктивності, критичного підходу до наявної в писемних джерелах фактології, дозволив комплексно реалізувати задекларовані мету й завдання.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі Вступу, чотирьох розділів, Висновків, і включає Список використаних джерел та літератури.

Розділ 1. Врядування Василя I Македонянина: «болгарське питання», війни з арабами у Південній Італії і на Сицилії, прикордонні конфлікти в східних провінціях (867-886)

Біографія фундатора Македонської династії – Василя I, в джерелах описана досить повно, хоча саме походження майбутнього василевса (як і точний рік його народження) залишається дещо заплутаним. Той самий Константин Багрянородний, його онук, у своєму трактаті «Про управління імперією» довів родовид пращурів діда навіть до парфянських царів, Константина Великого та Александра Македонського.

Народився Василій найвірогідніше у 812 р. в родині небагатих вірменських купців-переселенців (колоністів) у Фракії, неподалік Адріанополя. Коли хлопчику було чотири роки, Болгарський хан Крум захопив його сім'ю в полон із багатьма іншими вірменами, й майже п'ять наступних років Василій прожив серед болгар-язичників, вивчивши їхню мову і звичаї.

Коли йому минуло 28 років (840 р.), він «зайнявся кар'єрою» і був прийнятий на чиновницьку службу до македонського стратіга Цанци, а через два роки вже опинився в столиці Імперії у «пошуках долі». Як зазначає продовжувач Феофана, Василій «мав надію на свої природні дані: красу, кмітливість, хитрість, силу справжнього атлета».

В цей час у столиці жив такий собі сановник високого рангу на ім'я Феофіл; через свій малий зріст він мав прізвисько Феофілиця, але був далеким родичам самого василевса. Цей амбітний коротун з манерами знатного аристократа мав одну дивну пристрасть: завжди набирав до свого почту (для здійснення прогулянок вулицями Константинополя) слуг-

супровідників й охоронців, - високих, струнких, благовидних та дужих. Якось, на одній площі біля фонтану він побачив статного Василя – «чудову людську тварину» (так його характеризує одне з джерел), і зробив останнього своїм супровідником і доглядачем коней (конюший).

Далі Продовжувач Феофана розповідає, що декілька щасливих випадків, котрі з ним сталися, зробили молодого провінціала відомою особою в столичних владних колах. В одну з подорожей Феофілиці містами Пелопонесса Македонянин сподобався надзвичайно багатій місцевій матроні, удові Даниліді (він в дорозі захворів і вона надала йому притулок у своєму палаці й організувала лікування); аристократка «обсипала» його щедрими милостями і навіть подарувала цілий маєток і 30 слуг.

Македонянин, отже, несподівано для себе перетворився на багатія. Тісні «дружні» стосунки Данилиди та Василя не переривалися й після його інтронізації (сходження на візантійський престол). Перебуваючи на смертному одрі, все ще закохана удова заповіла василевсові майже половину своїх статків та майна (80 помість і 3 тис рабів), а також – 500 слуг-майстрів.

Ось декілька важливих подій, згадуваних в джерелах, які відкрили Македонянину шлях до успіху і влади. Одного разу (854 р.) в Константинополі з'явився болгарин-борець, котрий привселюдно переміг усіх столичних атлетів. Про це зайшла мова на бенкеті у доместика схол – кесаря Варди. Феофілиця, звісно, як хвалько похизувався своїм Василієм перед друзями – Константином Вірменином і патрикієм Фомою, фаворитами імператора; за декілька днів Василій зустрівся із чужинцем й легко переміг його у двобої. Константин і Фома стали друзями Василя.

Іншого разу (856 р.) уродженець Македонії спромігся спіймати та приборкати норавливого імператорського коня, і вражений Михаїл III П'яниця (856-857) дарував йому посаду протостратора (головного конюшого царського палацу). Отже, саме з 856 р. почалася стрімка кар'єра Македонянина: він активно приєднався до розваг Михаїла III і швидко став його близьким приятелем.

Через рік імператор ромеїв призначив спритного Василя своїм паракимоменом – «головним керуючим спальним приміщенням василевса», хоча, традиційно ця посада надавалася євнухам. Наступний «карьерний крок» провінціала – новий шлюб. Василій був одружений із жінкою на імя Марія, але імператор наказав йому з нею розлучитися й одружив друга із власною коханкою Євдокією Інгеріною. Одночасно Македоняни отримав і новий високий титул – патрикія (радника). Михаїл III тим не менш, і далі тримав Євдокію при собі як коханку. Тоді Василій став коханцем сестри василевса Фекли. Природно, що як «нахабний вискочень», Македонин «придбав» собі впливових ворогів в особі колишнього друга – кесаря Варди (рідного дяді Михаїла III), та самої імператриці-матері – Феодори. Вузол інтриг зав'язувався.

З іншого боку, і навколо Василя сформувався «гурток відданих прихильників», які були готові ризикнути у справі державного перевороту, розуміючи всю нікчемність врядування автократора-п'яниці, розпусника та «конелюба». Подальше розгортання подій пришвидшилося: Василій виявився «сумлінним» коханцем і вдячна Фекла випросила для нього у брата черговий високий титул. Далекоглядний Варда тоді попередив друзів, що вони впустили у палац лева, який усіх зжере; і він не помилився.

Македонин почав натравлювати імператора на Варду, а сам націлився на трон. Переконавши Михаїла «усунути» Варду від імперських справ і, нарешті, отримавши дозвіл, - Василій на початку квітня 866 р. заарештував «ворога» в Мілеті, на очах самого василевса (Варда готувався до походу на Крит) й через два тижні, за «вироком суду» стратив. Стрижень інтриги полягав у тому, що напередодні арешту кесаря Михаїл III підписав таємний указ про усиновлення і призначення Василя імператором-співправителем. Автократор не усвідомлював, що його доля та участь вже передвизначена.

Того ж 886 р., на Трійцю (26 травня), з амвону собора Св. Софії він оголосив своє рішення: «Від нині Василій – василевс!». Амбіції

Македонянина реалізувалися: за дев'ять років при дворі він став імператором ромеїв; жити Михаїлові III залишалося ще 16 місяців.

Акт проголошення із захопленням описує Константин Багрянородний: «Сталося це за молитвами людей вельможних і простого люду, а також війська та воєначальників, і всіх жителів усіх земель, і всіх міст держави. Оскільки всі вони молились, щоб прийшла до влади людина, яка пізнала низьку долю, котра би знала, як наминають боки біднякам сильні світу цього, як без будь-якого права на те ошукують їх, як повстають смиренні й потрапляють у рабство до своїх співплемінників, а усього цього ставало в царювання Михаїла, ж бо на все що завгодно здатен був цар, але на подібні речі не волів звертати уваги».

Події пов'язані з вбивством Михаїла III, із подробицями описує сучасний британський історик – сер Джон Норвіч. Він, зокрема, пише наступне: «24 вересня 867 р. обидва імператори та Євдокія обідали разом у палаці Св. Маманта. Під кінець трапези Василій, вибачившись, вийшов з кімнати і попрямував до опочивальні Михаїла, де відігнав двірні заборони так, щоб двері не можна було зачинити. Потім він повернувся до столу і просидів за ним доти, доки вже сп'янілий його колега, не підвівся і вирушив до своєї спальні, де впав на ліжко й забувся важким п'яним сном.

Візантійські імператори ніколи не спали на одинці; у відповідності із заведеним порядком імператорську опочивальню ділив патрикій Василікін, один з давніх співпаяків Михаїла. Василікін звернув увагу на те, у якому стані знаходяться заборони, і лежав, охоплений тривогою. І ось він почув кроки: в дверях стояв Василій з вісьмома своїми друзями. Василікіна відкинули в бік й нанесли йому серйозну рану мечем. Один із заколотників наблизився до сплячого імператора, але, вочевидь, йому не стало мужності відразу вбити Михаїла; можливість нанести вирішальний удар була надана двоюрідному брату Василя – Асилеону».

Далі Норвіч відзначає: «Залишивши Михаїла вмирати в калюжі власної крові, вбивці поспішили до Золотого Рогу, сіли у човен і підпливли до

Великого палацу. Один зі стражників чекав на них, і двері перед ними відразу ж розчинилися. наступного ранку Василій влаштував Єдокію свою дружину й коханку своєї жертви – в імператорських апартаментах. Звістка про вбивство викликала справжній жаль лише серед найближчих родичів Михаїла. Один з придворних чиновників, відряджений на другий день у палац Св. Маманта, з тим щоб розпорядитися стосовно поховання, побачив понівечене тіло, загорнуте у кінську попону, і поруч – імператрицю Феодору з доньками, відпущеними з монастиря. Феодора невтішно плакала над тілом сина. Михаїла було поховано з мінімальними церемоніями в Хризополі, на азійському березі Босфора».

Ще через день Василій оголосив себе автократом. Однак друзі, які розраховували на вдячність нового василевса прорахувались. Найбільш ображеним відчував себе один з головних вбивць Варди, його зять – патрикій Симватій, котрий не отримав титул кесаря (заради нього він і погодився на зраду). Влітку Симватій підняв заколот у Фракійській фемі; його підтримав стратег фемі Опсикій Георгій Пігані. Проте, заколот провалився і обох імператор осліпив.

Необхідно звернути увагу, що джерела «малюють» портрет Василя I неоднозначно: переважно – у чорно-білому варіанті. З одного боку імператор – людина морально, безпринципна, підозріла, хитра, підступна; з іншого – чудовий організатор, людина мудра, виважена, твереза, далекоглядна. Наприклад, свою колишню коханку Феклу він пограбував, відібравши все її майно; Василій також не вмів читати і писати до кінця свого життя, але завжди демонстрував розсудливість та передбачуваність. Як монарх, він дійсно проявив себе з найкращої сторони, піклуючись про міжнародний авторитет Імперії та її процвітання.

Аналізуючи перші заходи Василя на троні можна стверджувати: за короткий строк він різко змінив зовнішньополітичний курс Імперії. Першим на черзі постало релігійне питання, і воно набуло міжнародного розголосу:

Македоняни позбавив Фотія патріаршества. Майже одночасно виплило і «болгарське питання».

Болгарія, як відомо, прийняла від Візантії хрещення ще за Михаїла III, 864 р., аде наслідки цієї події мали не зовсім позитивний характер. Навернення болгарського народу в православ'я «візантійського взірця» виявилось, судячи з наслідків, справою важкою, неприємною та невдячною, хоча цар Борис навернувшись, розраховував на дещо інший результат. Проте, боярство воліло берегти старі язичницькі звичаї й традиції.

Через чотири роки після охрещення Борис мусив придушити повстання, яке ледь не завершилося зкиненням його з трону. він посварився з Візантією; його дружні стосунки з папством так само не мали успіху: римські місіонери, як і ромейські проповідники, не здобули авторитету «тубільного» населення. Й головне – цар не отримав дозвіл мати власного патріарха. «Болгарське питання» для Василія виявилось «незручною» проблемою.

Відомий польський історик Олександр Кравчук так характеризує перебіг подій, пов'язаний з цією ситуацією: «Частина родової болгарської знаті зустріла даний акт з великим невдоволенням, вважаючи (й цілком справедливо), що надалі посилиться вплив візантійської культури з значно пришвидшиться мовна слов'янізація залишків болгар-завойовників, котрі ще зберігали свої кочові звичаї.

Декілька десятків бояр наклали головою за свою вірність старим традиціям. А невдовзі виникла гостра внутрішньоцерковна суперечка між Константинополем та Римом – під чією церковною юрисдикцією повинні знаходитися новонавернені території?».

Константинопольський собор 867 р., який зібрався для обговорення латинського догмату «Філіокве» (сходження Святого Духу «і від Сина»), оголосив Папу Римського Миколая I еретиком й піддав його викляттю – анафемі. Як наслідок, через два роки був скликаний «Восьмий Вселенський Собор» (869-870 рр.), де клірики обговорили і «болгарське питання». До Константинополя прибув і цар Борис із твердим наміром отримати дозвіл на

утворення патріархату. Під мудрим керівництвом імператора Борис, врешті, отримав те що хотів. 4 березня 870 р. патріарх Константинопольський Ігнатій рукопоکлав болгарського архієпископа; Болгарія повернулася на автономних правах в лоно Православної Церкви. Розв'язання болючого «болгарського питання» таким чином, посилило позиції Василя I в усьому християнському світі.

Зовнішнє положення Імперії в той період було не стабільним. Тим часом болгарський та східний кордони залишались спокійними, й правитель Вірменії Ашот Багратуні, який здобув незалежність від арабів, виступав своєрідним «буфером» між двома потужними державами. У березні ж 870 р. Болгарія та Візантія уклали мирний договір, котрий включав і норми, що регламентували церковні відносини.

Крім того, Василю I вдалося укласти мирний договір з «россами», конунгом котрих він подарував шовкові тканини, золоті ювелірні прикраси, а ті погодилися прийняти до себе архієпископа «для проповіді ним Слова Божого». Слов'яни, які оселилися в Греції, Македонії, Адриатиці, упокорені ще за Михаїла III, поступово схилилися до цивілізаційних контактів з Імперією, і її культуртрегерський вплив почав відігравати вагомий роль.

Ще одним магістральним зовнішньополітичним питанням для автократора залишалися взаємини з Венецією («Республікою Святого Марка»). Звісно, як василевс ромейів, Македонянин не був вдоволений, що її землі фактично перестали підпорядковуватись (навіть формально) Імперії. Однак, через зростаючу арабську небезпеку в Італії, він вимушено мирився з цією «прикрою» обставиною.

Й дійсно, найбільшу небезпеку являли собою західні араби: останні відвоювали острови Крит і Сицилію, а також – майже всі ромейські території у Південній Італії. Відбулась «арабська колонізація» земель від Тарента до Барі. Саме Барі з 841 р. перетворилося на своєрідну сарацинську столицю; другим форпостом ісламу стало Палермо на Сицилії.

Протягом останніх десятиліть місцеве населення, зневірившись у ромеях, почало звертатися по допомогу (вже двічі) до Західного імператора Людовика II, сина Лотаря. Перше мілітарне зіткнення франкського монарха з арабами під Барі 858 р. було невдалим. Мусульмани навіть здійснили після розгрому власний контрнаступ на Кампанію, спустошили передмістя Неаполя, розбили дукса Сполетто, примусили князів Беневента й Салерно заключити з ними договір і постачати спорядження й провіант для їхньої армії.

У 866 та 867 рр. спроби Людовика оволодіти Барі виявились марними. На тлі цих подій Василій I обрав тактику «мудрої обережності»: Підтримуючи мирні стосунки зі східними сарацинами, він кинув свої головні сили на Захід, щоб відвоювати Далмацію, Сицилію та Південну Італію. Геополітична ситуація його підганяла: вже у 866 р. арабський флот під командуванням полководців Муфаріг-ібн-Саліма, Кальфуна та Саба у складі 36 суден взяв у облогу найважливішу в стратегічному відношенні фортецю Далмації – Рагузу (Дубровник).

Облога тривала 15 місяців; знесилені городяни відрядили послів до ромейського імператора з проханням про допомогу. Василій I, нарешті, наважився на принциповий крок: він спорядив 100 суден-хеландій під командуванням друнгарія флота (адмірала) Микити Орифи. Араби не наважилися на бій, зняли облогу і відступили; Рагуза була врятована.

В цей же час Македонянин отримав від Людовика II, де західний правитель запропонував східному автократу союз і так само просив про допомогу ромейського флоту для взяття (з третьої спроби) Барі. Одночасно монарх пропонував і шлю між своєю донькою Ірменгардою й сином Василя I Константином. Таку ідею підтримав і Римський понтифік. Василевс погодився допомогти й флот, очолюваний патрикієм Георгієм, на початку грудня 870 р. відплив до Барі.

Разом з візантіяцями, на підтримку, виступило багато слов'янських племен з Далмації: вони боялися мусульман. Проте, опинившись під Барі,

флот не розпочав бойових дій (питання про шлю залишалося не вирішеним); крім того, Василя I непокоїла воєнна активність «західного союзника» (ще влітку 870 р. Людовик II вдало реалізував похід проти арабів на землях Калабрії, а також приєднав до своїх володінь Неаполь, вотчину Візантії, навіть не повідомивши про це василевса ромеїв.

Зрозуміло, що військовий союз між Заходом та Сходом проти сарацин – «річч» хитка й непевна. Тим не менш Василій I приховав образу і невдовзі (лютий 871 р.) об'єднане франко-візантійське військо відбило Барі у мусульман; це місто Людовик II теж приєднав до своїх володінь. У свою чергу візантійці одержали лише платню як «найманці». Тоді автократор прийняв рішення покарати піратів, які наважилися взяти в полон папських легатів (повертаючись з «Восьмого Вселенського Собору» останні дійсно на 8 місяців стали піратськими бранцями).

Флот, під командуванням Орифи напав на сербські землі, забираючи населення у полон, – тобто, василевс грабував землі, котрі належали Людовикові. Вірогідно, стосунки між двома християнськими монархами зіпсувалися б до кінця, але у серпні 871 р. король франків потратив у полон до герцога Беневента й тимчасов «випав з гри».

Дана несподіванка розв'язала руки Македонянину, тим більше, що він був переконаний: лангобардські князі мали би визнати саме його васальну зверхність, ніж владу «франкського нахаби». Тривале листування між монархами, з висловлюванням взаємних «сеньйоральних» претензій, лише погіршило ситуацію. Дійсно, християнський світ не міг визначитися: хто з двох імператорів «старший» – Східної Римської імперії чи Священної Римської імперії?

Разом з тим, поки йшло безплідне листування, Сицилія знов була захоплена арабами; сарацини повернули собі контроль над Середземномор'ям. Василій I організував проти них два походи, які мали лише частковий успіх. У 868 р. василевс вирішив цю негативну тенденцію премініти і вдався до активних бойових дій, але флот ромеїв зазнав поразки

від мусульманського правителя Сицилії Хаваджа. 26 червня, повернувшись із перемогою до Палермо, у власну резиденцію, Хаваджа того ж дня відрядив свого сина Мухаммеда з флотом для нападу на Італію; через 2 місяці той повернувся із багатою здобиччю.

Навесні 869 р. Хаваджа зробив спробу оволодіти фортецею Таорміна, але його спіткала невдача. В якості реваншу він знов спрямував сина на захоплення Сиракуз (володіння Візантії); однак Мухаммед із завданням не впорався і повернувся до Палермо. В кінці літа 869 р. один з воїнів-берберів несподівано вбив його батька – найнебезпечнішого у той період ворога східної Імперії. Виникла (й не без підстав) підозра, що це вбивство організувала ромейська дипломатія та її «секретні служби» (держава навіть мала окрему логотесію (міністерство), організовану ще Юстиніаном I «у справах розвідки та контррозвідки»).

У відповідь Мухаммед дисантувався і захопив Мальту, острів Коссира (Понтелларія), Егатські й Липарські острови; весь сицилійський басейн опинився в сарацинському оточенні; візантійська ескадра дедалі складніше, з труднощами підтримувала зв'язок із Сиракузами. Тим не менш, Фортуна знов виказала свою прихильність ромеям: 27 травня 871 р. євнухи вбили Мухаммеда і автократ одержав «передих».

Ще однією проблемою яку так само необхідно було вирішувати кардинальним шляхом, залишалась проблема міжнародного церковно-релігійного руху павлікіан (послідовників єретичного вчення Павла Самосатського), попередників богумілів. Найбільші центри павлікіанства у IX ст. – Вірменія та Мала Азія. В ту епоху вони сприймалися як секта, хоча й чисельна своїми адептами. Павлікіани мали свої міста свою торгівлю, свої фортеці і свою армію; До того ж вони проводили самостійну міжнародну політику. Василій I вирішив зробити цих релігійних ворогів своїми політичними союзниками.

У 869 р. він відправив до Тефрики – їхнього головного міста-фортеці, єпископа Петра Сицилійця (зберігся його історичний опус про цю

дипломатичну подорож). Проте, керманіч павлікіан Хрисохір гордовито відмовився від будь-якого союзу з Імперією й обміну полоненими. Зі свого боку Хрисохір самовпевнено висунув зустрічні пропозиції (майже в ультимативній формі): офіційна відмова василевса від усієї Малої Азії на користь «єретиків-сектантів»; у випадку відмови керманіч пригрозив позбавити Василя I влади і трону. З такою невтішною звісткою Петро Сицилієць і повернувся 870 р. до ромейської столиці.

Даний випадок змісив автократора серйозно замислитися над «іміджем» і авторитетом власної держави на міжнародній арені з точки зору її геополітичних перспектив і мілітарного статусу. Македоняни вирішив діяти негайно. Найбільше у розповіді Сицилійця розлютило те, що Хрисохір веде перемовини з болгарським царем відносно дозволу на початок павлікіанської місіонерської діяльності (звісно, в антивізантійському ключі).

Оскільки східні араби на той час були зайняті внутрішніми усобицями, василевс ризикнув і в квітні 871 р., сам очоливши військо, вирушив проти Хрисохіра. Як відомо, перша ж битва стала для візантійців ганьбою; вождь павлікіан навіть вдався до стратегічного контрнаступу й до літа 872 р. дійшов до Анкіри (Південна Галатія). Єдине, на що спромігся за рік Македонянин – зруйнувати чотири малоазійські фортеці.

Тим не менш, фортуна знов йому посміхнулася: зять імператора – Христофор, у двох нових битвах розгромив пихатого Хрисохіра, а далі захопив штурмом й повністю знищив Тефрику; все населення (25 тис) було урабівлено. Полководець приєднав до Імперії низку міст – Таранту, Лакону, Куртикій. Хрисохір у розпачі втік, але Василій I віддав наказ будь-якою ціною його схопити.

І ось, одного вечора, коли Хрисохір табором розташувався на передгірській рівнині, 1200 візантійських воїнів зненацька напали на павлікіан. В ході бою ромей на ім'я Пуллад, котрий раніше перебував у них як полонений і знав керманіча особисто, впізнав Хрисохіра й вбив списом у бік, коли той намагався втекти на коні. Голову «мерзенного єретика»

привезли до столиці і кинули під ноги автократору. Як пише Едуард Гіббон, імператор взяв свій лук та проштрикнув ненависний трофей трьома стрілами.

Отже, після перемоги над павлікіанами ромеї вийшли на свої старі імперські кордони, які межували з володіннями арабів. Всім було зрозуміло – нового глобального зіткнення не уникнути; Василій почав підготовку до війни, яку і розпочав наступного року. Василевс вірно врахував, що у арабів ще триває міжусобиця; його похід 873 р. мав на меті відвоювання Малатії. В якості наступального плацдарму він попервах захопив декілька невеликих фортець, далі – пройшов з армією всю Малу Азію й підкорив багате місто Запетри. Однак битву з арабами за Малатію ромеї програли й відступили.

Звісно, віна на два фронти (із західними та східними арабами) була для Імперії величезним тягарем і тому успіхи чередувалися із поразками перманентно. Араби зі свого боку почали демонструвати взірцеву злагодженість дій. У вересні 871 р. мусульмани Калабрії звернулися по допомогу до своїх єдиновірців у Африці (до берберів), щоб відвоювати Барі. Доволі швидко Аглабітський правитель відрядив до них своє військо, очолюване Абдаллах-ібн-Якубом, вже призначеним правителем Італії; військо вирушило на Салерно. Почалась важка облога, але за два місяці під його стіни прибув Людовик II (він усе ще залишався на італійських землях), котрий перед тим розбив арабів у битвах при Сан-Мартіно й при Беневенто. Сарацини припинили облогу Салерно і поспіхом відступили.

Як вже згадувалось вище, ці володіння входили у сферу інтересів ромейської імперії, й тому 873 р. василевс залюбки прийняв пропозицію герцога Беневента Адельхиса: останній пропонував в обмін на мілітарну допомогу визнати зверхність Візантії. Македоняни направив в Отранто військо на чолі з патрикієм Григорієм; такі дії автократора знов викликали невдоволення імператора Священної Римської імперії.

Василій I змушений був постійно лавіювати між небезпечними арабами й ненадійними союзниками-латинянами. Він не міг собі дозволити відкрито організувати антисарацинську франко-візантійську військову

коаліцію й спільно виступити проти мусульман. Наприклад, критські араби, щойно дізнавшись про просування візантійської армії в бік Апеннінського півострова, спорядили флотилію і влаштували грабунок Далмації; вони спустошили і чернечий Афон.

Щоправда, через три тижні Микита Орифа їх розгромив (потопив 20 з 27 суден). Спробу арабів напасти на західне узбережжя Пелопоннеса Орифа теж присік, знищивши їхній флот. Як наслідок, критяни підписали з Македонянином десятилітній мир.

Автократор вирішив розвинути успіх: розгромив арабів, коли ті зробили спробу оволодіти Халкидою на Евбеї; далі, у 874 р. десантувався на Кипр (був в руках сарацинів з 825 р.). За короткий строк стратіг-вірменин Алексій повністю звільнив острів від влади мусульман. Василій I опинився на вершині слави. Тепер свій зовнішньополітичний вектор імператор спрямував на Захід, який потерпав від інвазії норманнів. Про надання допомоги просив у листі й папа Іоанн 8. До папських благань приєдналися жителі Барі. За наказом Македонянина стратіг Григорій з флотом відплив до Отранто і взяв місто під охорону.

Таким чином на 876 р. імператор Сходу пожинав плоди своєї ефективної зовнішньополітичної стратегії та відповідних дипломатичних заходів. Він нарешті майже повністю відновив візантійський вплив на слов'яно-італо-франкському кордоні й призначив Венеціанського дожа протоспафарієм, в наслідок чого Імперія почала домінувати і над землями хорватів. 877 р. василевс спромігся захопити частину франкської Далмації. Наступний крок – Василій I звів на хорватський трон Седеслава, котрий відрядив у Константинополь своїх посланців із дарами.

Разом з тим, у серпні 877 р. активізувалися араби: правитель Африки Ібрахім-ібн-Ахмед знищив посіви пшениці навколо Сиракуз і взяв місто в облогу з обох боків – моря й суходолу. Імператор помилково залишив цю чергову «витівку» сарацин без належної уваги, Тим більше, що значна частина його флоту охороняла Кипр. 30 суден, під командуванням

полководця Адріана, таки відряджених василевсом сиракузцям ще чекали вітра в гавані Монемвасії, коли прийшла звістка про падіння міста (21 травня 878 р.).

Сиракузи грабувалися два місяці й були сплюндровані вщент; сарацини вирізали всіх жінок, дітей та літніх людей, крім того, понад 4 тис «знатних городян чоловічої статі». У липні «воїни Аллаха» повернулися в Палермо. Другий візантійський флот, так само відряджений до Сиракуз, був знищений арабами у морській битві.

Втрата Сиракуз стала переломним моментом у зовнішній політиці Македонянина. Він відклав усі інші наступальні плани і повністю зосередився на обороні своїх володінь, вибираючи напрямок руху війська по мірі надходження повідомлень про напади ворогів. У 878 р. ромеї з Кілікії, Каппадокії й Селевкії, керовані п'ятьма стратігами, напали на чотиритисячний сарацинський загін і майже всіх вояків знищили.

В січні 879 р. вже тридцятитисячне візантійське військо на чолі з тими самими стратігами напало правителя області Урхуза. Ромеї взяли в полон самого правителя, понад чотири сотні воїнів і вбили понад півтори тисячі. Під кінець березня того ж року автократор разом із улюбленим сином – Константином, керуючи іншим військом вирушив на сирійський кордон. Він захопив три арабські міста, далі – знищив п'ять ворожих фортець.

Сарацини змушені були відступити. Проте, в грудні 879 р. Василій зупинив свій переможний сирійський похід: несподівано захворів і помер син Константин. Для імператора це стало найстрашнішим ударом; але часи перемог ще не завершилися, хоча василевс почав хворіти. У 880 р. араби активізувалися по всьому італійському узбережжю, але зазнали нищівної поразки у морській битві поблизу берегів Греції.

Стратіг Назар, організатор перемоги, поплив до берегів Італії, де з'єднався із візантійською армією під командуванням протовестіарія Прокопія і Лева Апостіппа, стратіга Фракії та Македонії. Разом ці полководці здобули ряд перемог, двічі розгромили арабський флот й захопили дев'ять

міст і фортець. Пелопоннеський стратіг Іоанн Критський взяв під свій контроль майже всю Адріатику. На 881 р. перемоги Македонянина були дійсно вражаючими.

Влітку 882 р. ромеї, очолювані полководцем Мусиліком, мали ще низку перемог на Сицилії, але наступного року вдача зрадила Імперії. Внаслідок придворних інтриг імператор відсторонив від командування скифа Андрея (останній здобув ряд гучних перемог, зокрема – при Подендоні 878 р.). Й вже влітку 883 р. араби розбили візантійців на сирійському прикордонні. Кріт того, наступник Андрея – стратіг Феодор Сантабарин, молодосвідчений воєначальник, у вересні зазнав страшної поразки під стінами Тарса. Щоправда, у подальшому ситуацію вдалося частково виправити.

885 р. в Італію прибув авторитетний малоазійський полководець Никифор Фока Старший – дід майбутнього імператора Никифора II Фоки. Він чотири рази громив сарацин й захопив їхні володіння – міста Амантію, Тропею й фортецю Св. Северини. Відвойована територія була значною і Василій I створив нову фему – Лангобардію, куди увійшли Амальфі, Сорренто, Неаполь і Гаєта. Спостерігаючи такі успіхи ромеїв Папа Стефан V припинив шукати допомоги на Заході й почав політичне зближення з Імперією.

Так само доречно підкреслити: за доби врядування Василя I Македонянина взаємини Імперії з Римом загострилися на рівні догматичних суперечок. Прикладом є Собор 880 р., котрий відбувся в самому Константинополі за участі автократора. Даний собор скасував «єретичні» рішення «Восьмого Вселенського Собору». Лише загострення ситуації в Центральній Італії і загроза папському престолу змусили, вже згаданого вище понтифіка Стефана V примиритися з візантійським імператором та звернутися до нього по допомогу проти заколоту південноіталійських князів та герцогів.

Не меншою загрозою для Римського престолу залишались сарацини. В означеному контексті є підстави стверджувати: лише перманентна допомога

зі сторони Східної Римської імперії неодноразово рятувала латинське папство від захоплення Апостольської Столиці. Однак, антивізантійська лінія понтифіків продовжувала залишатись усталеною.

Підсумовуючи вище викладене, необхідно акцентувати: це були останні активні зовнішньополітичні й мілітарні «заходи» вже старого та хворого (з психічними розладами) імператора. Зрозумівши, що на Заході шукати союзників перспектив не має, Македоняни 885 р. зробив спробу почати дипломатичні перемовини з вірменським царем Ашотом Багратуні.

Той із радістю прийняв пропозицію об'єднати сили проти арабів. Однак, вірменське військо відіграло стримуючу роль проти східних сарацин і не мало можливості вести воєнні дії проти західних. Східна Римська імперія опинилась у частковій міжнародній ізоляції, а 29 серпня 886 р. автократора не стало.

**Розділ 2. Епоха Лева VI Філософа і його наступників:
воснні кампанії на північному кордоні Імперії, ранні контакти з
Руссю, взаємини з італійськими державами та Римом (886-969)**

Не менш яскравою особистістю був і наступний імператор Македонської династії Лев 6 Мудрий (886-912). 19 вересня 866 р. у Євдокії Інгерини народився син Лев. Оскільки вся столиця знала про її конкубунат (любковний зв'язок) з імператором Михаїлом III, питання про «справжнього» батька дитини мало відтінок непристойності.

Василій I його не любив і ставився до Лева завжди із прохолодою. Тому, коли юнак був звинувачений імператорським фаворитом Сантавариним у змові проти батька, василевс ув'язнив його в одному з приміщень палацу – Маргериті, позбавив царських есигній, але залишив при арештованому дружину Феофано. Як розповідає Константин Багрянородний, Лева звільнили лише через два роки – 20 липня 886 р.

Після своєї інтронізації він наказав перепоховати тіло Михаїла III: його останки перенесли в храм Святих Апостолів. Природно, що в столиці виник новий привід попліткувати про родовід імператора. Лев 6 був учнем патріарха Фотія, писав анакреонтики, проповіді, оаркули, мілітарні та юридичні трактати. За ого врядування розквітла дипломатія: василевс уклав союз із вірменським царем Семпадом та Київською Руссю, але його головною зовнішньополітичною проблемою стала війна з Болгарією й протистояння з арабами.

Геополітична ситуація на кінець 9 ст. склалася наступним чином. У 888 р. араби шляхом зради захопили прикордонне місто Іпсила, а жителів полонили. Візантійський флот в жовтні прибув у Регнум і, пропливши Мессінською затокою, зустрівся з арабськими кораблями. Бій завершився для християн катастрофою – флот зник, загинуло 7 тис моряків. невдовзі араби пограбували береги Калабрії; у подальшому вони взяли в облогу й захопили місто Самос (його стратіг Паспала потрапив у полон).

Лев 6 не мав можливості організувати та реалізувати контрнаступ. Одночасно імператор зіткнувся із актами непокори на Заході. Так, у 887 р. підняв бунт стратіг феми Лонгівардія (Ломбардія), герцог Беневента Аіона, зять франкського короля. Для усмирення заколотника василевс відрядив військо західних фем під командуванням препозита двору Константина, але битву поблизу Барі візантійці програли. Перемогти норавливого герцога не дозволило втручання сарацин: вони змусили ромеїв розпорозити свої сили постійними набігами на тили.

В 890 р. у Вірменії на трон вступив син покійного Ашота I Семпад I, який продовжив політичний курс батька. Він відрядив посольство до Константинополя і став союзником Імперії. Почався новий етап війни із сарацинами, котрий характеризується перемінним успіхом. У 891 р. мусульманський полководець Ахмед-ад-Уджейфі об'єднався ще з двома правителями сусідніх арабських областей і дійшов, долаючи південне узбережжя Малої Азії до міста Саланду (Західна Кілікія). В перші дні облоги випадково загинув сарацинський полководець Язаман; це був поганий знак і араби відступили.

Становище в Італії невпинно погіршувалось: 891 р. араби повністю блокували всі шляхи, що вели в Рим – з Нарні, Ріети й Непі; наступні 30 років жоден християнський прочанин не мав змоги потрапити до Апостольської столиці, не сплативши мусульманам данини. Центральної влади на півострові вже давно не існувало й кожне місто розраховувало тільки на власні сили. Восени 893 р. в Тарс із дорученням правителя Єгипту

й Сирії прибув Ахмед-ібн-Абба, який, разом з Ахмедом-ад-Уджейфі незабаром напав на західну Кілікію, дійшовши до Лалассиса.

Влітку 894 р. сарацини захопили Малурію. Лев Мудрий, який пильно слідкував за кавказькими справами, направив в область Фасаніани стратіга феми Арменіак Лалакона із загонами з Колонеї, Месопотамії й Халдеї. Через два тижні до них приєднався domestik Схол Катакал; об'єднаними силами ромеям вдалося вибити мусульман з деяких, стратегічно важливих фортець.

В грудні 895 р. у новому боєзіткненні візантійці зазнали поразки; суттєві втрати понесли й араби, тому погодилися на перемир'я. У 896 р. Лев б уклав мирний договір з болгарами, сподіваючись сконцентрувати війська на Сході, але бажаного успіху не досяг. У серпні 897 р. сарацини оволоділи фортецею Курой (Каппадокія), а влітку 898 р. арабський флот знов перемиг ромеїв у берегів Малої Азії.

Невдачі візантійців припинилися, коли на Схід прибув Никифор Фока Старший. За наказом імператора в лютому 900 р. полководець вирушив у Кілікію зі схолами зі східних фем проти арабів; останні взяли в облогу Місоїю. Через гірський перевал Мавріанон він підійшов до Адани й під її мурами розбив сарацинське військо; в полон потрапив грізний правитель Сирії Абу-Сабіта.

Гірською дорогою Каридон Никифор повернувся у свій військовий табір. Однак, влітку 901 р. Фоку спіткала невдача: сарацинські загони, очолювані Назар-ібн-Музаммедом, здобули чотири прикордонні ромейські фортеці й повернулися до Багдаду. У листопаді того ж року Никифор у відповідь пограбував портове месопотамське місто Кейсума, захопив 15 тис полонених, спалив понад 50 купецьких суден.

В цілому Лев Мудрий не мав стратегічної мети воювати з арабами, але не міг віддати їм «кавказький регіон» і свою союзницю – Вірменію, без бою. Разом з тим, більш загрозлива ситуація для Імперії склалася на Заході, де активізувалися болгари. Перелом у стосунках між двома державами стався

894 р., коли цар Симеон, з яким колись Лев 6 навчався у Св. Фотія, сидючи на одній лаві, почав широкомасштабні воєнні дії проти ромеїв.

Приводом стали непомірні податі й митні збори, якими чиновники, близькі до васелеопатра Заутце, обклали саме болгарських купців у Фессалоніках. Останні «стогнали від постійних хабарів і поборів», як зауважує С. Рансімен. Симеон надіслав Леву Мудрому листа із вимогою припинити ці безчинства, але імператор надто любив свого злодійкуватого фаворита Заутцу і не звернув належної уваги на болгарські «претензії».

Крім того, й сама Болгарія, займаючи вигідне географічне положення, організувала широку торгівлю, притісняючи на своїх землях візантійське купецтво. Спроби ромеїв виправити ситуацію амбітний Симеон сприйняв вкрай негативно; економічне протистояння поступово зростало, набуваючи політичного забарвлення.

Болгари виступили в похід неочікувано для візантійців. Поспіхом зібране військо на чолі зі стратілатом Кринитою, було розгромлене в Македонії, поблизу Адріанополя. Крім того, Симеон наказав відрізати всім полоненим хазарам з гвардійської царської стражі носи, і в такому понівеченому вигляді відправив до імперської столиці.

Лев 6 зрозумів, що хиткий мир скінчився. Він спорядив нове, вже вишколене й підготовлене військо, очолюване доместиком схол Никифором Фокою Старшим, а також флот під командуванням друнгарія Євстафія. Одночасно василевс направив дипломатичну місію до угрів. Візантійцям вдалося переконати останніх напасти на болгар в ролі «союзників Імперії». Отже, угорська орда згодом напала на Болгарське царство з території сучасної Молдови (з Гагаузії).

Необхідно, разом з тим, підкреслити: миролюбний Лев 6 не хотів справжньої тотальної війни, а тому відрядив до Симеона свого особистого посланця – квестора Константина з пропозицією укласти мир. Проте, цар не довіряв ромеям та їхнім намірам (надто добре їх знав з дитинства); він порушив закони дипломатії й ув'язнив імператорського посланця. І тоді

почалася справжня повномасштабна війна, вже не така переможна для Симеона і яка у подальшому приведе до ліквідації болгарської державності.

Розбити армію Никифора цар не зміг, а мадяри зі свого боку спустошили всю країну. Симеон зробив спробу блокувати переправу угровізантійського війська через Дунай, але протелат Михаїл Варкала зі своїм загоном моряків це не дозволив. Тоді Симеон самовпевнено вирішив «розв'язати вузол» в одній вирішальній битві, однак пережив страшну поразку від угорців-кочовиків і сам ледь втік з поля бою, щоб не опинитися в полоні.

Волюючи відновити дружні стосунки з «другом дитинства», василевс ромеїв викупив усіх болгарських полонених у мадяр, щоб повернути їх на батьківщину і невдовзі отримав від друнгарія Євстафія звістку, що Симеон «просить миру». Лев Мудрий погодився негайно розпочати перемовини і відрядив до царя свого радника Лева Хіросфакта; у свою чергу, Никифор і Євстафій одержали наказ повернутися з армією на землі Імперії.

Звісно, імператор не передбачив, що Симеон готує пастку. Прибулого Хіросфакта цар ув'язнив; далі, зміцнивши свою армію найманими печенігами, розгромив нечисельну мадярську орду, хоча самі болгари втратили 20 тис своїх воїнів. Помста була жорстокою; вони вбили майже всіх угорських жінок та дітей, і назавжди вигнали орду з низових степів Дніпра; новим осідком мадяр, як відомо, стали землі між Дунаєм і Тисою (стара римська провінція Паннонія).

Після перемоги над уграми Симеон погодився на початок перемовин і висунув ромеям провокативну умову: безкоштовно (як акт доброї волі) повернути всіх болгарських полонених, викуплених тими у мадяр. Візантійці з таким зухвальством не погодилися й наважилися ще на одну битву – при Булгарофізі (896 р.), яку програли. Симеон відновив свій похід на Схід, а у ромеїв вже не було сил його зупинити.

І тоді Лев 6 вдався до «крайньої міри»: він озброїв арабських полонених (майже 10 тис), пообіцяв їм свободу й направив на болгар.

Вірогідно, болгарський цар відчув, що цих відчайдухів йому вже не перемогти і прийняв рішення укласти з Імперією мир на умовах виплати щорічної данини.

Необхідно також підкреслити, що Леву Філософу надзвичайно повезло: поки він воював із Симеоном, араби на ромеїв не нападали. Однак, на початку X ст. вони про себе нагадали. Як тільки Никифор Фока Старший залишив терени Італії для ведення «болгарської кампанії», сарацини активізувалися. У 902 р. халіф Мутаїд наказав іміру Іфрікії Ібрагіму зректися престолу на користь сина. Той виконав наказ, але, маючи на меті знайти (завоювати) собі нові володіння, оголосив, що вирушає в хадж (прощу) у Мекку через християнські землі.

«Хадж» почався вдало: на чолі свого війська Ібрагім прибув на Сицилію, взяв в облогу й 1 серпня 902 р. захопив ромейську фортецю Таорміну. Всіх християн, хто відмовився перейти в іслам, він, після катувань, стратив (навіть місцевого єпископа). У вересні штурмом була взята стратегічна фортеця Регіум, але ще через два місяці Ібрагім несподівано помер і військо повернулося на батьківщину. Звісно, арабська присутність на острові залишилася, а візантійці його втратили; на відвоювання Лев 6 не мав ні засобів, ні ресурсів.

Війна Імперії з сарацинами тривала і на Пелопонесі. У тому ж 902 р. правитель Даміан зі своїм флот спустошив острови Егейського моря, увійшов у Пегасейську затоку й штурмом взяв Димитріаду; наступною жертвою став Лемнос, захоплений мусульманами 903 р. Лев 6 невпинно накопичував сили й у березні 904 р. спрямував майже 80 тис вояків на ал-Хадас, спалюючи все на своєму шляху й руйнуючи фортеці, однак, загроза з боку арабського флоту не дозволила ромеям розвинути успіх.

Крім того, стало відомо, що колишній стратіг Лев Триполійський (втік до сарацин і прийняв іслам) з флотом пливе на Константинополь. Йому на зустріч вийшла ескадра Євстафія, проте, друнгарій не наважився дати бій, оскільки чисельність супротивника переважала майже у п'ять разів. Як

наслідок, араби без перешкод увійшли в Геллеспонт і оволоділи Абідосом, головним митним пунктом Імперії; далі сарацини дійшли до гавані Парії, що була ключем до проходу у Мармурове море. Лев 6 терміново відрядив проти них ще один флот на чолі з протасикритом Імерієм, але флоти розминулися. Араби цим скористалися й вирушили на Фессалоники.

Оборону міста попервах очолив протоспафарій Петронас (він прибув за наказом василевса), однак, його швидко замінив стратіг Лев Хітцилак, а потім – стратіг Микита. В результаті належну оборону так і не організували. 29 липня 904 р. флот сарацинів з'явився біля мису Ембол. Лев Триполійський почав готуватися до штурму. Місто було приречене.

Араби влаштували страшну різанину; живих городян майже не залишилося. 9 серпня 904 р. сарацини попливли на Крит, де продали 22 тис полонених. Весь жах цієї подорожі Лева Триполійського із подробицями описав Іоанн Каменіата у «Взятті Фессалоніки».

Падіння цього пишного й багатого міста пробудило апетит у царя Симеона: він вирішив приєднати до своїх володінь цю знекровлену територію. Лише важкі й тривалі дипломатичні перемовини Лева 6 з царем не дозволили останньому реалізувати свої плани; до того ж, на болгарське прикордоння напали угри й стрімко просувалися в глиб країни. З'явилась загроза захоплення ними (так згодом і сталося) долини Тиси з великими покладами солі. Симеон не міг собі дозволити вести війну на два фронти й підписав новий мир з Імперією.

Аналізуючи ситуацію, що склалась із втратою Фессалонік, Лев 6 зрозумів: суходольна армія перестала відігравати домінуючу стратегічну роль у масштабних воєнних операціях без належної підтримки флоту. Отже, необхідно було терміново створювати потужні флоти. Вже в грудні 904 р. стратіг Андронік Дука напав на місто Мараш. Сарацини підтягнули війська з Масини й Тарса, проте, зазнали тяжкої поразки, в тративши свого головнокомандувача і багатьох командирів.

Дука вирішив розвинути успіх й у липні 906 р., увійшовши в область Алеппо, напав на Курус. Місто довго не оборонялося; ромуї захопили багато полонених і вбили командувача арабським військом Бені-Теміма. У відповідь, в жовтні сарацини увійшли в Кілікію й захопили фортецю Саланду. Того ж місяця візантійці спорядили великий флот під командуванням Імерія; до нього за планом мав приєднатися Андронік Дука.

Проте, знов усе пішло не так: Дука загруз у придворних інтригах і своєчасно не виступив у похід. Імерій почав кампанію один. 6 жовтня 906 р. він здобув переконливу морську перемогу над сарацинами. У свою чергу Дука став зрадником і перейшов на бік ворога; частина воїнів перейшла з ним. Зрадник почав своє просування на Схід, але на шляху його чекала армія стратіга Івритці. Бій був важкий, але Андроніку вдалося прорватися.

Знайшовши притулок у арабів, Андронік, тим не менш, мав таємне листування з василевсом. Останній не втрачав надії повернути свого улюбленого полководця й фаворита. Дука повірив у прощення і допоміг своєму синові – Константину, втекти із сарацинського полону й прибути в ромейську столицю. Самому Андроніку побачити рідні береги: він невдовзі помер у мусульманській в'язниці.

Низка зовнішньополітичних мілітарних кроків, що виявились невдалими, допомогли Леву 6 переконатися: у Візантії ще не достатньо сил для повномасштабних наступальних операцій проти сарацин. До того ж, саме у 907 р. «росси», очолювані князем Олегом Старим напали на Константинополь. Конунг мав 2 тис човнів («лодій») по 40 воїнів у кожній (майже 80 тис піхоти); крім того, у його розпорядженні було 10 тис вершників. Використавши відсутність ромейського флоту (воював з арабами), «росси» захопили околиці столиці й змусили ромуїв укласти з ними мирний договір (офіційно його підписали 911 р.).

Природно, Імперія не мала такого безмежного ресурсу, щоб тривалий час битися з кількома потужними супротивниками. Імператор це добре розумів і прийняв рішення укласти з арабами мир й організувати обмін

полоненими. З цією місією до халіфа в Багдад були відряджені досвідчені дипломати – Лев Хіросфакт і євнух Василій; в Константинополь вони привезли мир.

«Перепочивши», Східна Римська імперія почала підготовку до великого походу проти критських арабів; мета – повернути Кипр і все сирійське узбережжя. За наказом Лева 6 було підготовлено та споряджено 95 суден; загальна чисельність моряків склала 32 тис; крім того, імператор найняв 500 «россів». Флот очолив друнгарій Імерій. Однак, про цю підготовку дізналися араби і теж вжили належних заходів. У травні 909 р. євнух Муніс отримав з'явитися в Тарсі для початку воєнної операції.

Джерела тієї епохи повідомляють: успіху у боєзйткненні (дві битви у вересні 909 р.) досягли араби; суходольне ромейське військо було розгромлене. Разом з тим, сарацини відмовилися від можливості розвинути відчутний тактичний успіх і повернулися у свої військові розташування.

Того ж літа Імерій в цілому завершив підготовку флоту до наступальних морських походів, хоча самі жителі Кипру відмовилися взяти в них участь (надати допомоги «визволителям»). На початку липня 910 р. Імерій напав на Кипр і розбив арабів, захопивши багато полонених. Через місяць халіф Муктадир відправив у похід воєначальника ал-Касима-ібн-Сима, який отримав досвід переможця у битві: зокрема, він захопив у полон 50 ромейських патриціїв (21 листопада 910 р. їх провели вулицями Багдада при тріумфі переможців).

Зі свого боку Імерій, осівши із флотом на Кипрі, з успіхом воював по всьому сирійському узбережжю; за півтора роки він здійснив 8 морських походів і захопив 5 фортець із портами. Тим не менш, розвинути свій успіх він не ризикнув.

Необхідно підкреслити: й араби періодично демонстрували високе військове мистецтво. Так, протягом чотирьох весняно-літніх місяців 911 р. вони, знаючи, що на острові залишилося мало візантійських військ, регулярно здійснювали напад на незахищені узбережні селища. Араби

традиційно все спалювали – і села, і фортечні укріплення. Цікаво відзначити: командував арабським флотом зрадник Даміан, про якого Продовжувач Феофана пише: «Цей мерзотник був лютіший за самих сарацин».

На осінь 911 р. обидва флотоводці вирішили зійтися у генеральній битві; вона відбулася 14 жовтня біля Самоса й перемога залишилася за сарацинами. Поразка виявилась для ромеїв нищівною; Імерій врятувався втечею. Ця морська поразка була важким ударом по військовій могутності та міжнародному статусу східної Імперії, її релігійному авторитету й фінансовому становищу.

Разом з тим, коли Лев 6 дізнався про реалізацію арабами декількох каральних експедицій проти дружньої (і православної) Вірменії, він спромігся зібрати досить велику армію і, очоливши її, вирушив, як повідомляють джерела, у свій останній військовий похід. Дорогою автократор раптово «захворів шлунком»; його сили швидко танули. 11 травня 911 р. імператор Лев 6 Мудрий помер (на свято заснування столиці).

Його наступник – Александр, правив лише 13 місяців і за своє коротке та безпутне правління єдине, що він «встиг» здійснити у зовнішній політиці так це зіпсувати відносини Імперії з Симеонм Болгарським. Зате наступні три автократори своє правління відзначили активним та впливовим зовнішньополітичним курсом.

В першу чергу необхідно акцентувати: сумісне правління двох василевсів – Романа I Лакапіна (920-945) й Константина 7 Порфірогенета (908-959) протягом 920-945 рр. характеризується, шаленими палацовими інтригами та «та підклимною боротьбою». Невдалий заколот Константина Дуки і участь в ньому патріарха Миколая Містика ще за регентства Зої Карвонапсини (914-919), суттєво дестабілізували внутрішню ситуацію в Імперії.

Поки при дворі августи Зої тривала боротьба за владу, де вона й сама не цуралася інтригувати, цар Симеон вирішив використати свій шанс. В серпні 913 р. він безперешкодно підійшов до столичних мурів й оточив місто

валом від Влахерн до Золотих воріт. Проте, цар швидко зрозумів – і цього разу Константинополя йому не взяти (Зоя його погроз не злякалася).

Симеон відійшов до Евдома і отаборився. Наступний крок – він повідомив ромеїв, що воліє аби патріарх «вінчав його на Болгарське царство» і, крім того, щоб відбулося одруження його доньки із царевичем Константином Багрянородним (сам цар таємно плекав надію у майбутньому можливо стати автократом об'єднаної Імперії).

В даній неоднозначній ситуації візантійцям все ж вдалося ошукати пильного і обережного царя: на церемонії помазання Симеону замість вінця голову покрили архієрейською накидкою, але той підміни не помітив. Симеон, ставши посміховиськом, знов образився на підлих ромеїв; миру не уклали, шлюбу теж. Цар налаштувався на люту помсту. Восени 914 р. він наважився на нову масштабну війну з Візантією і здійснив вторгнення в кордони Фракійської феми; набіг був спустошливим.

Щоб знов не наражати Імперію на подвійну небезпеку (на Заході дошкуляли араби), регентша Зоя Карвонопсина доручила стратігу Калабрії Євстафію заключити мирну угоду із сицилійськими сарацинами за умови щорічної виплати їм 22 тис золотих монет. Однак, убезпечивши себе на Заході, Візантія зіткнулася з новим арабським вторгненням на східних кордонах.

Влітку 914 р. сарацини виступили з Тарса під командуванням євнуха Бішра; до нього з військом приєднався і візир Алі-ібн-Іса. В ході кампанії араби захопили 4 фортеці понад 2 тис полонених (з них – 150 патрикіїв). У відповідь, в липні 915 р. ромеї спрямували свої сили на оволодіння Месопотамією. Вони захопили міста Хісн-Мансура, Мараш й Шимшат, 52 тис полонених; у двох битвах знищили понад 600 вершників.

Одночасно Зоя відрядила інше військо, очолюване маловідомим патрикієм Іоанном Вогом на Північ. Там він уклав договір з печенігами про напад останніх на Симеона. Й вони дійсно напали, і навіть полонили його. У свою чергу ромейська армія пройшла Фракією та зупинилась на

болгарському кордоні на Дунаї (їхня головна мета – отримати від печенігів царя).

Як не дивно, врятував його випадок: Вога посварився з пихатим командувачем дунайським флотом Романом Лакапіном (майбутнім василевсом), і той відмовився перевезти печенігів з бранцем-монархом на цей берег). Тоді кочовики вирішили, що виконали свій обов'язок перед візантійцями, взяли з Симеона викуп і відпустили на волю. Розлючений цар негайно продовжив війну з Імперією. Невдовзі він захопив і пограбував Адріанополь.

За цей безглуздий вчинок Лакапіна звинуватили у військовому злочині, судили, й він був засуджений до оскоплення, але, на його вдачу, патрикій Константин Гонгіла й магістр Стефан вмовили імператрицю Зою помилувати полководця. Роману дарували другий шанс довести свою відданість.

17 липня 917 р. регентша спішно підписала мирний договір із сарацинами, а «звільнені» прикордонні війська спрямувала на Болгарію. Стратігами були призначені Роман Аргір, його брат Лев і Варда Фока. Проте, сталося найгірше – битва біля ріки Ахелос 20 серпня 917 р. обернулася для візантійців найжахливішою за три останні століття поразкою.

Як зазначає сучасний британський історик Джон Хелдон: «Греки гинули тисячами ... Довго ще поле, на якому відбулася ця битва, називали «Долиною смерті». Імперія занурилася в траур». Зі свого боку Продовжувач Феофана свідчив: «Кості візантійської знаті, царських гвардійців та воїнів західних фем білили на сонці ще багато десятиліть».

Восени нове військо під командуванням доместика схол Лева, Етеріарха Іюлина та Миколая, сина Дуки, виступило проти болгар; останні його теж знищили у битві при Катасирті. Тоді на арену вийшла візантійська дипломатія. З великими труднощами їй вдалося призупинити криваву інвазію Симеона. Поки цар вагався (йти чи ні в котре на столицю), Зої через своїх послів вдалося налаштувати проти болгар сербів, і вже 917 р. між ними

почалися перші збройні сутички. Візантія знов отримала «передих», але не на довго.

Дещо краще розвивалася ситуація на Заході. Там, від імені малолітнього Константина 7 були підписані угоди з Римським понтифіком Іоанном X і герцогом Беневента Пандульфом. Ромеям так само вдалося заручитися підтримкою правителів Сполетто, Салерно, Неаполя і Гаети, котрих нагородили титулами патрикіїв. У червні 916 р. флот візантійців блокував Гарільяно (велику арабську колонію) з моря, а Римський Папа і герцог наступали суходолом; араби-колоністи здалися без бою. Тим не менш, східні араби у 918 р. заволоділи декількома імперськими фортецями, зокрема – Регіумом в Італії.

Тим часом палацові інтриги вийшли на новий «рівень»: незложення Зої призвело до надання Романові (селянському сину-вірменину) титулу кесаря (24 вересня 919 р.), а 17 грудня 920 р. Константин 7 і Миколай Містик урочисто вінчали його на царство. Практика ведення взаємних інтриг загострилася, оскільки з перших днів співправління Лакапін (прізвисько походить від назви рідного села) почав відтісняти від влади свого юного «колегу» по трону. Зрештою, не дивлячись на неосвіченість й невігластво, Роман I виявився здібним і спритним політиком. Певною мірою йому повезло – зовнішньополітичне становище держави при ньому було доволі сприятливим.

Початок офіційного врядування Романа I не приніс бажаних перемог й очікуваних перемін – болгари продовжували регулярно громити ромеїв практично у кожному боєзіткненні. Симеон навіть вирішив, що цей «селюк» на престолі – шанс нарешті стати справжнім василевсом. В березні 921 р., після трирічного розорення імперського прикордоння, цар рушив на столицю і дійшов до Манглави. На зустріч болгарам виступило військо, очолюване ректором Іоанном, Левом і Пафосом Аргірами. Вкотре візантійське військо було оточене та знищене; загинули друнгарій Алексій Муселе й стратіг

Фотин, син Платипода. Після битви Симеон відкрито заявив про свої монархічні наміри.

Крім того, цар волів одружитися із сестрою імператора Константина 7. В цій ситуації до бою приступила візантійська дипломатична служба. Вона знала про болгарських послів, відряджених Симеоном до арабів (їхня мета – домовитись про мілітарний союз проти Візантії); послів схопили, ув'язнили та стратили. Свій хід зробив і Лакапін: його послі домовились з арабами про нейтралітет й навіть дружні стосунки.

Друга болгарська місія до халіфа навіть не була допущена. Нарешті, візантійські дипломати вдруге домовилися із сербами про напад на Болгарію. Коли про це дізнався Симеон, він, не дійшовши до столиці, розгорнув своє військо і повернувся у свої володіння. Битва для царя Болгарії виявилась невдалою: серби його розгромили, полонили багато вояків, стратили усіх воевод, а голови «у подарунок» надіслали Роману I.

«Перепочивши», у 922 р. Симеон поновив напади на Македонію й Фракію. Влітку (16 липня), коли цар у восьмий раз опинився під столичними вежами, стратіг Сактік напав на передовий болгарський загін і знищив його, хоча сам зазнав смертельного поранення. Вкотре, відмовившись від довготривалої облоги, цар залишив передмістя Константинополя і на зворотному шляху пограбував Адріанополь.

В цій важкій ситуації патріарх знов проявив свій дипломатичний талант: на Соборі 920 р, де були присутні папські легати, він переконав останніх, щоб ті у загрозовій формі попередили царя про «недопустимість» нападів на Візантію. Симеон вирішив не псувати взаємини з Римом і зменшив свою мілітарну активність на теренах Імперії.

Тим не менш, Візантія не могла розраховувати на спокій – «прокинулися» араби. Лев Тріполійський напав на Лесбос у 923 р., але був розбитий друнгарієм Радином і патрикієм Іоанном. Паралельно Миколай Містик продовжив організовувати коаліцію для захисту держави й у жовтні

920 р. направив Вірменському католикосу Іоанну дружнього листа, пропонуючи тому об'єднати зусилля у боротьбі проти сарацин.

Надана Вірменії у подальшому військова допомога з боку ромеїв мала дієвий характер. Однак для самої Імперії «мусульманський натиск» набув загрозливих ознак. У тому ж 923 р. полководець Муніс-ал-Музаффар тричі переміг візантійців «на суші і на морі», а весь 924 р. араби безкарно грабували морське прикордоння Імперії.

Вересень 924 р. – Симеон (вже майже традиційно) з'явився під мурами Константинополя і запросив у свою ставку для дипломатичних перемовин патріарха. несподівано цар виявив бажання зустрітися з самим Лакапіном. Поки йшла підготовка, болгари провокативно спалили храм Пресвятої Богородиці в окресному селищі Піга. Ситуація для Імперії була майже критична. Зустріч відбулася 9 вересня. Імператору вдалося майже неможливе: він, передавши багаті дарунки, таки переконав Симеона відмовитися від штурму обидві сторони погодилися на перемир'я.

Вірогідно, «мрія дитинства» в Симеоні так і не згасла, тому, після повернення, у 925 р. він самовільно прийняв титул «імператор ромеїв і болгар», вкрай роздратувавши Романа I. Проте, Рим принципово позитивно відреагував на зухвале самозванство царя і 926 р. погодився визнати його титул. Наступний «захід» Симеона – він забажав «поставити» поряд із собою Болгарського патріарха; і знов Рим, в межах антивізантійської політики, не заперечував.

Нове геополітичне затишшя василевс використав для вирішення внутрішніх проблем. 27 травня 927 р. до столиці дійшла приємна звістка: цар Симеон був вщент розбитий військом хорватів, котрих вирішив підкорити, а за тиждень раптово помер самий.

Ситуація на міжнародній арені різко змінилася: угорці, хорвати та серби майже одночасно напали на ненависних болгар. І тоді нащадки Симеона сини Петро і Георгій, відрядили до Лакапіна таємне посольство із пропозицією підписати мирний договір й укласти шлюб (в якості застави).

Імператор не вагаючись погодився. Наречену знайшли швидко: нею стала онука Марія (донька сина Христофора); 8 жовтня 927 р. Петро з нею обвінчався.

При дворі цей шлюб всі засудили, а Константин 7 його взагалі не визнав. Однак, на західні кордони Імперії прийшов відносний спокій; можна було зосередитися на війні з арабами. Згідно з джерелами, успіх почав супроводжувати ромеїв.

У 926 р. на Схід вирушило військо під командуванням Іоанна Куркуаса (на його «рахунку» було 1033 захоплених у сарацин міст і фортець). Проте, запланована операція по захопленню Єгипта не вдалася: буря розкидала візантійський флот; 315 суден потонуло з екіпажами. Тоді через рік Куркуас наніс арабам чотири поразки поспіль, захопивши й потужну Самосату; але похід на допомогу Вірменії йому не вдался: в битві поблизу міста Дебіль загинуло понад 9 тис ромейських воїнів. Ця поразка полководця не зупинила і він, разом з братом Феофаном, продовжив наступ і зайняв місто Халат.

Серед місцевого населення почалася паніка, Багдад не реагував, і ряд месопотамських міст перейшов під зверхність Візантії – Малатія, Майяфа, Аміда, Арзен. Арабські походи 930-931 рр. теж були достатньо вдалими: вони перемогли у двох битвах, а єгипетський флот на чолі з Абу-Алі-Юсуф-ал-Хаджи спустошив візантійське узбережжя й місто Аморій.

Куркуас, добре знайомий з арабською тактикою, продовжував розвивати успіх. 19 травня 934 р. він захопив надзвичайно потужну фортецю Мелитину; арабське плем'я Бені-Хабіб (12 тис кочовиків) перейшло на бік переможця. Стратегічною метою кампанії було створення плацдарму для відвоювання Месопотамії; Куркуас її реалізував. Разом з тим, і його, зрештою, спіткала невдача: 8 жовтня 938 р. йому нанесли поразку. Переможцем став емір Алеппо Сейф-ад-Даул (не менш легендарний полководець). Ромеї втратили 70 патрикіїв. Лакапін відрядив посольство до халіфа в Багдад з мирними ініціативами і їх було досягнуто.

При всіх мілітарних та дипломатичних успіхах, Лакапіну так і не вдалося здійснити стару мрію – повернути Сицилію. Звідти араби щорічно продовжували свої походи проти візантійців у Південній Італії. Так, у 927 р. з Єгипта на Сицилію прибув на 144 суднах слов'янин Саян. З'єднавшись з арабами, він вирушив на Тарент і захопив його 15 серпня. В 928 р. Саян напав на міста ал-Гіран, Калат-ал-Хасаб, пограбував їх, після чого грабунку піддалися Саренто і Неаполь.

929 р. Саян здійснив свій третій похід на італійські землі. Він десантувався в Калабрії, захопив Тириоло і полонив 12 тис городян. Спроба Романа I протягом 939-940 рр. відвоювати хоча б місто Джирдженту не увінчалася успіхом. У 941 р. Лакапін, в союзі з Бургундським королем Гуго організував вдалий похід проти південно-французьких сарацин, про що згадує Продовжувач Феофана. Монархи навіть домовилися про шлюб онука Романа з однією із доньок бургундця (що правда, донька була від наложниці; законних Гуго не мав).

Нова (чи «призабута») загроза для Імперії з'явилася з Півночі. В травні 941 р. на столицю напали «росси», очолювані князем Ігорем (їхній флот нараховував майже 10 тис суден); перед тим вони пограбували територію від Риви до Хрисополя. Проте, на Ігоря чекало розчарування: «грецький вогонь» зробив свою справу – частину кораблів «россів» було спалено. Одночасно імператор відкликав з арабського кордону армію Куркуаса та Варди Фоки.

Птрикій Феофан напав на слов'янські «лодії» на Ієроні й знищив більшість. Коли «росси» висадились на берег і вирушили в бік Віфінії щоб поповнити продовольчі запаси, – на них вже чекав Варда Фока; «россів» швидко розгромили. Третю важку поразку їм наніс Куркуас. Мало хто з нападників повернувся на батьківщину.

Доречно підкреслити, що стан війни був звичним станом Візантійської імперії. Всі дивувалися її внутрішній міці й цементаваності. Візантія безперервно, практично щороку відбивала напади з усіх боків і теж, майже щороку переходила у контрнаступ. В січні 942 р. ромеї здійснили похід на

Алеппо, захопивши 16 тис полонених. Сарацини виступили з Тарса і теж захопили багато полонених. У жовтні 942 р. Куркуас в котре вирушив на Схід і захопив фортецю Арзен на узбережжі озера Ван у Вірменії. Його наступні перемоги – фортеці Діарбек, Нисибін, Дара.

943 р. угри напали на Імперію, але «спрацювала» дипломатія: патрикій Феофан уклав з ними мир. У 944 р. візантійці звільнили від арабів сирійську Едессу й захопили місто Рас-Айн (Месопотамія). Того ж року і Ігор в союзі з печенігами вирушив на Константинополь, але до нього прибула ромейська дипломатична місія і за хорошу ціну мир з князем ними було куплено.

Жовтень 944 р. – Варда Фока нападає на Сирію, захоплює Мараш і Баграс; через тиждень – Сейф-ад-Даул розбиває візантійців під Алеппо, сам несе важкі втрати і відступає. Тим часом на Пелопоннесі бойові дії розпочали слов'янські племена мілінгів та езеритів; їхнім упокоренням зайнявся протоспафарій Криніт Аротр.

Зовнішньополітичні успіхи Романа I були очевидні. Він спромігся відбити усі напади на Імперію, відновив більшість її кордонів. Саме при ньому армія почала наступати й головне – перемагати; імператор отримав стратегічну перевагу над сарацинами – дійшов до найвіддаленіших кутків Сирії, звільнив від арабів Вірменію.

Візантійський кордон василевс відсунув від Галіса до Євфрата і Тигра, а також утворив нові феми Севастею, Месопотамію, Селевкію та Ликанд. не лише Вірменія, а й Іверія скинули з себе «ярмо іслама» й увійшли в сферу ромейської геополітики; Болгарія у 947 р. стала союзницею Імперії в міжнародних відносинах.

Звісно, палацові інтриги не припинялися й, нарешті, партія Константина 7 взяла гору; старого Лакапіна повністю відсторонили від влади (січень 945 р.). 15 червня 948 р. Романа I не стало; почалося одноосібне врядування Багрянородного. Його зовнішньополітична діяльність, звісно, не була такою впливовою і дієвою, як у Роман. Однак, в цілому, на кінець 40-х рр. X ст. «мілітарне тло» Імперії залишалось спокійним. Й хоча араби і на

Сході, і на Заході традиційно «турбували» Візантію, Болгарський цар Петро воювати не збирався.

Волюючи ліквідувати угорську загрозу Константин 7 далекоглядно зав'язав дипломатичні відносини з германським королем Оттоном I. Вже 945 р. василевс відрядив до нього місію, а 955 р. привітав із перемогою над угорцями під Аугсбургом. Далі, в серпні 955 р. до столиці прибула Київська княгиня Ольга. 9 вересня на її честь імператор влаштував бенкет; 18 жовтня було організовано ще один бенкет. На ньому княгиня сиділа поруч з Константином 7 вже як новоохрещена. Після завершення її місії стосунки між Константинопольським двором та Київською Руссю перейшли на новий цивілізаційний рівень.

Доречно також відзначити: одним з перших кроків василевса у зовнішній політиці була спроба за будь-яку ціну повернути до складу Імперії Крит – найзручніший арабський плацдарм для нападів на неї. Перший крок – підписання мирного договору з правителем Кордови Абд-ар-Рахманом III (5 серпня 947 р.) й одержання офіційної дипломатичної підтримки зі сторони Оттона I.

Другий крок імператора – сама військова експедиція на острів (80 суден, 600 найманців-россів, 1 тис найманців болгар, 3 тис вершників). Флот очолив повний невіглас у військовому мистецтві – патрикій Константин Гонгіла (євнух-пафлогонієць). Кампанія, добре підготовлена, при такому полководці була приречена на провал; так і сталося.

З 945 р. посилилася арабська загроза. Імператор вирішив перехопити ініціативу. В 951 р. ромеї висадилися в Отранто; армією командував патрикій Малакін. Він вирушив на з'єднання зі стратігом Калабрії Пасхалієм. Араби, очолювані правителем Сицилії ал-Хасаном від битви ухилилися, зате ал-Хасан розбив ромеїв наступного року під містом Джерачі; Малакін загинув у бою.

Константин змушений був укласти мир і залишити калабрійські території. 958 р. Імператор підписав ще один, невігідний мир з

сицилійськими арабами. Крит повернути не вдалося; візантійські дипломатичні ініціативи не реалізувалися.

З перемінним успіхом йшли воєнні дії на Сирійському Сході, але поступово ромеї почали брати гору. Кампанія почалася навесні 948 р.; командувачем був Варда Фока, який захопив ал-Хадас. 949 р. візантійцям здався Мараш; Сейф-ад-Даула зазнав поразки. Розвиваючи успіх, Лев Фока захопив Калікалу (Феодосіополь). 24 січня 952 р. ромейський флот переміг у важкому двобої африканських арабів (берберів). Як наслідок, емір Єгипта і емір Персії швидко уклали з Імперією перемир'я.

У вересні 950 р. військо Сейф-ад-Даули (30 тис воїнів) рушило на Каппадокію, але там на нього чекали візантійці; у битві на терені Хадаса (26 жовтня) араби зазнали поразки. Протягом двох наступних років війна тривала з перемінним успіхом. У червні 953 р. емір Сирії перейшов у рішучий контрнаступ і захопив фортецю Малатію; на театр воєнних дій перетворилася вся Північна Месопотамія.

Імператор відрядив туди Варду Фоку але вже літній полководець зазнав поразки у битві із Сейф-ад-Даулою біля гори ал-Ухайдіб; в полон потрапив і його важкопоранений син Константин (у дорозі він помер). У 955 р. Константин Багрянородний призначив замість Варди доместиком схол його сина стратіга феми Анатоліка Никифора Фоку (майбутнього імператора). В тому ж році імператор придушив бунт двох італійських фем – Калабрія й Лонгівардія, захопивши Неаполь. Патрикій Іоанн й друнгарій Маріан Аргір ліквідували цей небезпечний акт непокори.

Восени 956 р. араби розгромили візантійців біля стін фортеці Телл-Батрік, візантійський командувач Іланн Цимісхій (теж майбутній імператор) втік з поля бою. Одночасно ромеї, керовані Левом Фокою, захопили фортецю Аранду й арабського полководця Абу-л-Ашаїра. У жовтні сталася нова перемога: імперський флот під командуванням патрикія Василія Ексаміліти повністю знищив арабську ескадру. В 958 р. реабілітувався як полководець Іоанн Цимісхій: в Північній Месопотамії він завдав важкої поразки Еміру

Алеппо (було вбито понад 5 тис сарацин). На підтримку Цимісхія імператор відправив паракімомена Василія. Дорогою той відбив Самосату.

В тому ж 958 р. Продовжувач Феофана згадує ще один інцидент: напад угрів на візантійський військовий табір у Фракії. Ситуацію врятував domestik екскувітів Аргір зі стратігами фем Вукелларіїв, Опсикія й Фракісія: ромеї відбили і здобич і полонених.

Отже, можна стверджувати, що під кінець свого правління Константин 7 Порфірогенет суттєво підніс міжнародний авторитет Візантії – як мілітарний, так і політичний. Імперія повернула собі Маращ, Едессу, Хадас, Феодосіополь, Самосату; крім того, василевс реалізував стратегічний перелом у війнах із сарацинами. Були розблоковані й взяті під контроль шляхи на Єрусалим, Антіохію, Нією, Тарс, Кіпр.

Влітку імператор захворів, а 6 листопада помер. Новим василевсом став його син Роман II (959-963). Його зовнішньополітичний курс був продовженням виконання цілей, намічених батьком; і він теж досягнув успіхів – повернув Імперії Крит і розгромив арабів у Сирії. Почав він з ретельної підготовки (реформування війська) й активної дипломатичної діяльності. Роман направив місії в ті держави, які безпосередньо не загрожували небезпеці Візантії.

Його наближеними полководцями стали Никифор Фока та Йосиф Врінге. Їх перше завдання – відвоювати Крит (островом вже 158 років володіли араби). 5 липня 960 р. армія виступила в похід, про що повідомляє продовжувач Феофана. Вона налічувала 2 тис бойових суден, оснащених «грецьким вогнем», 1 тис дромонів для перевезення воїнів й 307 кораблів з боєприпасами та харчовими запасами. До армії приєдналися судна з Мітілени, Хіоса, Самоса, Фігели.

Попереднє дипломатичне «зондування» регіону було сприятливим. Десантування на Крит пройшло вдало; і араби, під командуванням еміра Курупа, і візантійці почали готуватися до битви. Сарацини її програли й відступили у Хандак – головне, добре укріплене місто на острові. Почалась

тривала і важка облога; місто здалося лише 5 березня 961 р., а вже 27 березня Никифор Фока отримав від імператора новий наказ – вирушати на східний кордон Імперії.

З'єднавшись з військами стратіга Каппадокії патрикія Константина Малейна, Лев наздогнав сарацин поблизу Адраса і нав'язав їм битву. Такої поразки араби не зазнавали вже понад півстоліття. На західному кордоні Маріан Аргір відкинув угорську орду.

На початок 962 р. Фока з великим військом вторгся в мусульманські володіння Сирії; за два наступні місяці 962 р. ромеї захопили ворожих міст, серед них – Телух, Рабан, Мараш, а головне – стратегічну фортецю Анарбаз, про що згадує візантійський історик Лев Діакон. 20 грудня, після штурму пала сарацинська столиця Алеппо. Тим не менш, подальший наступ було припинено, оскільки зі столиці прийшла пагана звістка – помер, отруєний дружиною, як стверджує Іоанн Скіліца Роман II.

2 серпня під Кесарією Каппадокійською війська проголосили нового імператора ромеїв; ним став Никифор II Фока. Саме при ньому Візантія досягла вершини воєнної, геополітичної та дипломатичної могутності. У зовнішній політиці Никифор II відразу ж намітив собі магістральну ціль – завоювання Сирії. Підготовку війська він розпочав вже у січні 964 р. Поки тривав ретельний вишкіл Іоанн Цимісхій захищав від арабів до літа східне прикордоння і тримав в облозі Мопсуест; навесні місто пало. У червні друнгарій Микита Халкуца відвоював Кіпр; у серпні здався Тарс.

24 жовтня 964 р. почалися воєнні дії на Заході – візантійський флот відплив на Сицилію, очолюваний друнгарієм Микитою; у похідний марш виступили й суходольні війська (їх вів Мануїл, двоюрідний брат імператора). Перший етап кампанії проходив вдало: ромеї оволоділи Сиракузами, Гімерю, Тавроменієм й Леонтією. На другому етапі військо запального Мануїла було знищене через зухвалу самовпевненість останнього; загинув і він самий. Флот араби теж розгромили, а Микита потрапив у полон.

Далекоглядний стратег і політик, Никифор II добре усвідомлював, що подальші перспективи розвитку Східної Римської імперії лежать вже не на Заході, а виключно Сході. Звісно, імператор не збирався без супротиву здавати на Апеннінському півострові свої позиції ще доволі міцні.

Під ромейським протекторатом перебували Сардинія, Венеція, Неаполь, Амальфі, Капуя, Салерно і Гаета. Василевс також розумів: новий західний імператор (з 963 р.) Оттон I Великий воліє відібрати у Візантії її багаті італійські володіння. Перша (і досить симптоматична) зрада вже відбулася – герцог Беневента і Капуї Пандульф приніс васальну присягу (оммаж) Оттону в 967 р.

Германський імператор зі свого боку і не приховував бажання якнайшвидше приєднати до своєї корони всю Італію. Неп маючи необхідності негайно (на випередження) починати війну, Никифор прийняв рішення вдатися до дипломатичних перемовин і відрядив до Оттона I посольство із пропозицією підписати мирний договір.

Не довіряючи до кінця хитрому саксонцю, василевс припинив новий похід на Схід і вирушив з військом у Македонію, де прийняв посланця від Оттона – гордовитого венеціанця Домініка. У січні 968 р. до Капуї на подальші перемовини прибула друга візантійська дипломатична місія. Ромеям повідомили, що син і наступник імператора Заходу – Оттон II, хоче одружитися з донькою Романа II, красунею Феофано; з невідомих причин візантійці згоди не дали й пропозицію відхилили.

Тоді в березні 968 р. Оттон I перейшов візантійський кордон і взяв в облогу Барі, котра затягнулась. І знов на арену виступила виважена і тонка дипломатія ромеїв: у підсумку Никифор II погодився обговорити «шлюбне питання». Саме для цього в Константинополь 5 червня і прибув західний посол-клірик – Ліутпранд, єпископ Кремонський. Місія, однак, успіху не досягла: надто пихато поводив себе Ліутпранд.

У відповідь Оттон I продовжив свій похід – вже на Апулію (Барі він не взяв). Ромеї не збиралися позбутись Південної Італії й виступили на зустріч

германцям. В кінці липня, у битві при Бовіно військо зрадника Пандульфа зазнало поразки; сам герцог опинився у полоні. Переможець, полководець Євгеній далі взяв в облогу Капую; до нього приєднався Неаполітанський герцог, ворог Оттона. Отже, вплив Візантії в Італії відновився; всі місцеві васали підтвердили свій оммаж, а Беневент був розорений.

В 964 р. зіпсувалися стосунки з Болгарією, якій з 927 р. Візантія платила данину. Навесні 965 р. імператор з військом знищив декілька болгарських прикордонних фортець. Не маючи бажання «витрачати час» на це «варварське царство», Никифор II, як пише Лев Діакон, відрядив патрикія Калокіра до «россів» з пропозицією: за гроші (1.500 літр золота) вони мали виступити в похід проти болгар. Син Ольги – князь Святослав, погодився.

У 967 р. він захопив Малий Переславль і продовжив свій наступ, але навесні 968 р. повернувся до Києва на який напали печеніги; треба було негайно рятувати свою столицю. Тим часом Візантія (посли – Микита Еротик і архієпископ Євхейтський Філофей) підписала мир з Болгарським царем Петром. Никифор II розпочав підготовку до нових походів – у Сирію та Палестину.

Влітку 968 р. імператор з армією вирушив на Антіохію (столиця Сирії 300 років перебувала в руках сарацин), але облога успіху не мала. Дорогою на Єрусалим василевс захопив Едессу, Нисибі, Арміду, Лаодікею, Мемпетце, Арку. Триполі без флоту, (який через шторм відстав) завоювати було неможливо. Усього василевс захопив 18 міст і полонив 96 тис арабів. Штурм Антіохії він залишив на наступний рік.

Влітку 969 р. князь Святослав з військом повернувся в Болгарію, де вже правив новий цар – Борис II, розбив болгарську армію і взяв Великий Переславль, полонивши царя з усією його родиною. 970 р. Святослав сплюндрував Філіппополь і посадив на кіл 20 тис жителів. Невдовзі князь підійшов до кордонів Імперії: від «вчорашнього» ромейського союзника вже йшла загроза.

29 жовтня 969 р. Михаїл Вурца штурмом взяв Антіохію; наступним пало Алеппо. мета імператора здійснилась – вся Сирія увійшла до складу Візантії. Араби підписали принизливий для себе мир. Проте, жити Никифору II залишалось недовго. Оскільки замість тріумфу за взяття сирійської столиці він «нагородив» переможця – Вурцу, пониженням у званні, чині та посаді (за те, що той зруйнував і пограбував місто з пишними православними храмами та святинями), останній надалі став його запеклим ворогом і мстивим заколотником.

В цілому, внутрішня політика василевса в останні роки правління була настільки жорстокою й несправедливою, що він налаштував проти себе в столиці майже всіх. Невдовзі склався заколот, очолений ще одним образеним полководцем – Іоанном Цимісієм.

В ніч з 10 на 11 грудня заколотники (за сприяння і підтримки августи Феофано) вбили василевса у його спальні (Никифор спав на підлозі, біля каміну і його не відразу знайшли вбивці). Перед смертю його піддав тортурам сам Цимісіхій. Після низки палацових «консультацій» та домовленостей, новим василевсом був оголошений Іоанн Цимісіхій. 29 грудня він вінчався на царство.

Зрештою, можна, у підсумку підкреслити: ці три згадувані вище василевси за доволі короткий строк спромоглися повністю відновити й значно піднести геополітичний авторитет і цивілізаційну вагу Східної Римської імперії у сфері міжнародних відносин. Її багатовекторний і дієвий зовнішньополітичний курс, підсилений багатьма мілітарними перемогами, дав реальні позитивні плоди. У 20-х – 60-х рр. X ст. Візантія була найпотужнішою і найавторитетнішою державою в усьому християнському світі.

Розділ 3. Правління Іоанна I Цимісхія й Василя II Булгароктона: зовнішні війни, «східноєвропейський» вектор, ромейсько- болгарська війна (969-1025)

Із зовнішньополітичної точки зору початок правління Іоанна позначився цілою низкою проблем: в столицю надходили тривожні повідомлення про ворожі інвазії. Араби готувалися взяти реванш за втрачену Сирію. Поруч з'явився ще один дуже небезпечний ворог – «випестований» Візантією собі на біду войовничий Київський князь Святослав, до того ж – «язичник і варвар». Нестабільними залишались і відносини із західним імператором Оттоном I Великим, який невпинно набирав відчутну геополітичну вагу і мілітарний вплив.

Імператор у міжнародних відносинах виявився, проте, тверезим прагматиком. Арабські атаки він нейтралізував доволі швидко та успішно.

Військо, очолюване патрикієм Миколаєм (стратіг Месопотамської фемі), за місяць, як згадує Лев Діакон, відкинуло сарацин від Антіохії. Далі, придушивши в собі погорду, Цимісхій примирився із Заходом: він звільнив з ув'язнення герцога Беневента – зрадника Пандульфа, і відправив його до Оттона I для перемовин стосовно шлюбу Оттона II з Феофано та залишення германцями Апулії й Калабрії. Оттон I з усім погодився і на знак доброї волі зняв облогу Бовіно, котрою керував.

Восени 970 р. до Константинополя прибуло латинське посольство, традиційно кероване кліриком – Кельнським архієпископом Геро: справа зі шлюбом нарешті була детально обговорена й вирішена; весілля відбулося 12 квітня 972 р. у Римі, в храмі Св. Петра. Через рік батько помер, і новий імператор – Оттон II, підтриманий (і напучений) дружиною, продовжив курс на покращення стосунків з Візантією.

У 973 р. був укладений дружній германо-візантійський договір, за яким Беневент і Капуя перейшли під владу імператора священної Римської імперії, а Калабрія, Апулія, Салерно та Неаполь з прилеглими територіями визнавалися ромейськими володіннями (імператорським доменом).

Убезпечивши свої західні кордони, автократор почав підготовку до війни з агресивними «россами». З труднощами придушивши дуже небезпечну апостасію (заколот) Варди Фоки (літо 970 р.), василевс Іоанн наступного року воював із успіхом у Болгрії, одночасно, проте, усвідомлюючи – війни зі Святославом не уникнути. тривалі дипломатичні перемовини і вмовляння бажаних результатів не досягли; князь поводив себе зухвало і провокативно. Невдовзі Святослав відкрито (у листуванні) попередив Цимісхія про війну.

На візантійському прикордонні в Болгарії у 969 р. стояло військо магістра Іоанна Куркуаса Молодшого (на відміну від славетного батька – безталанного п'яниці). Нікчемний полководець понад рік дозволяв «россам» безкарно грабувати ці території. Нарешті імператор замінив його Вардою Скліром (квітень 970 р.).

Коли про це дізналися «росси» вони поповнили свої лави найманцями – угорцями та антивізантійськи налаштованими болгарами, й виступили на зустріч ромеям. У травні армії зустрілися під Адріанополем. Битва була кривавою та запеклою, з великими втратами з обох боків. І візантійці, і «росси» вважали себе переможцями.

Наступний набіг, щоб довести свою силу, «росси» здійснили за два місяці на південні кордони Фракії, загрожуючи імперській столиці. ризикований заколот лева Фоки в Константинополі ледь не призвів до усунення з престолу і смерті Цимісхія. Даною ситуацією скористався Святослав і почав «рух на Царгород».

В котре ситуацію врятувала виважена ромейська дипломатія. Перемовини пройшли успішно: Візантія отримала коротке перемир'я з умовою виплати данини Київському князеві. Вирішальні битви були ще попереду, а поки Святослав насолоджувався приниженням гонорової східної Імперії.

Як тільки імператор Іоанн подолав в державі внутрішню кризу й покарав усіх апостатів, він сам односторонньо розірвав це хитке, майже примарне перемир'я і відновив наступальні дії візантійської армії. Навесні 971 р. азійське військо Імперії, очолюване Цимісхієм, переправилося через Геллеспонт і висадилося в Європі. Армію підтримував флот у 300 суден із «грецьким вогнем» на борту.

Ескадра стала на Істрі, чекаючи нових наказів, а вислевс прибув до Адріанополя. Нове масштабне боєзіткнення сталося під стінами болгарської столиці – Преславля; у підсумку «росси» змушено відступили під захист мурів. 13 квітня 971 р. Цимісхій віддав наказ починати штурм. Через проломи у захисних стінах ромеї вдерлися на вулиці міста.

Як описують цю подію джерела, - весь гарнізон загинув, але не здався. перемігши, візантійці звільнили з полону нещасного царя Бориса II. Як наслідок, багато болгарських міст, Плесков, Дінія, Констанція, ряд інших, із радістю відкрили Іоаннові свої брами.

Далі імператор (маючи 45 тис воїнів) рушив на Доростол де розташувався Святослав з основними силами (у своєму розпорядженні він мав 25 тис «россів»). Облога Доростола й запекла багатоденна битва під його стінами стали хрестоматійними і увійшли в усі підручники з історії військового мистецтва. Два місяці практично безперервних шалених боїв і сутичок, зі страшними втратами і Святослав змушений був просити у Цимісхія миру (флот, що підійшов з Істри, повністю блокував місто й не залишив князю жодних шансів на успіх).

Імператор, зустрівшись зі Святославом, проявив милосердя і відпустив його з залишками війська (навіть дав у дорогу хліба й не відібрав багату здобич). Як відомо, на зворотному шляху Київський князь потрапив у засідку, влаштовану печенігами (цілком можливо, і навіть вірогідно – не без «допомоги» ромеїв, які не повірили у щирі обіцянки Святослава більше ніколи не нападати на Візантію та назавжди залишити у спокої болгарські землі та «перестрахувалися»), й склав голову.

Таким чином, усього за чотири місяці (квітень-липень 971 р.) Іоанн Цимісхій розгромив грізного й неконтрольованого ворога, та повернув Імперії Болгарію, яка швидко визнала свою васальну залежність і упокорилася. В болгарських містах залишилась візантійська залога; Преславль було переіменовано у Іоаннополь, а Доростол у Феодорополь (на честь знаменитого православного святого – Феодора Стратілата).

Царя Бориса з усією його великою родиною василевс забрав із собою в столицю. В Константинополі Борис II привселюдно відмовився від царства, змінивши свій титул на «магістра Східної Римської імперії»; його молодшого брата Романа оскопили, щоб той ніколи не міг претендувати на престол та владу.

Маючи тісний союз із Вірменським царем Ашотом III (10 тис вірменських воїнів увійшло до складу ромейської армії), імператор замислив новий похід на Схід. Влітку 972 р. Цимісхій переправився через Євфрат і захопив чотири великих месопотамських міста – Емет, Мартірополь,

Мієфаркім, Нисибія. Йому в цій кампанії не підкорився лише Екбатан – столиця місцевого сарацинського еміра.

Взимку 974 р. імператор повернувся в Константинополь. Навесні 975 р. Цимісхій вирушив у черговий похід на Схід. Він дотримувався відомого принципу – «Імперія існує поки воює». Цього разу василевс увійшов в землі Палестини: пали Мемпеце, Габаон, фортеця Апамея, нарешті – без бою здався Дамаск. Далі Іоанн, через Ліван вийшов на місто Ворзо й зненацька для залогі захопив його.

Не знижуючи темпу просування, імператор «спустився» на терени Фінікії, захопив і спустошив Валенею, зруйнував фортецю Верит й ще два укріплені сарацинські пункти. Тільки Єрусалим йому не вдалося звільнити від мусульманського панування; вся Палестина, Сирія та Фінікія були «очищені» від арабської присутності.

Червень 975 р. – Цимісхій бере в облогу квітучий Триполі, але розуміє – його військо вже вкрай виснажене, і знімає місячну облогу з такого ласого «сарацинського шматка». На зворотному шляху до столиці імператор пройшов через Лонгініану і Друзу – центр Каппадокії, де змушений був наводити порядок із корумпованим наскрізь чиновництвом.

Проєдр Василій Ноф зрозумівши, що його кар'єра найвірогідніше завершується, прийняв рішення отруїти василевса. На бенкеті Іоанн випив охолоджуючий напій з отрутою «тривалої дії». Звісно, він так і не зрозумів, навіть коли на другій день відчув що отруєний, хто йому її дав. У Константинополь він вступив, (доречи – у супроводі Нофа) ледь живий і відразу зліг. 10 січня 976 р., на 52 році життя, він «віддав душу Богу». Почалася епоха одноосібного правління жорстокого Василя II Булгароктона (976-1025), сина Феофано.

Аналіз джерел, зокрема – свідчення знаменитого візантійського хроніста Михаїла Пселла, дозволяє констатувати: Василій II – найбільш вагома та значима постать серед представників Македонської династії. Ніколи у подальшому, при жодному василевсі, Східна Римська імперія вже

не спромоглася досягнути такої тотальної, дійсно всеохоплюючої могутності – ні політичної, ні економічної, ні воєнної, ні територіальної.

На шляху до успіху він мусив подолати величезні труднощі, пов'язані з двома найбільшими в історії Візантії X ст. збройними повстаннями військово-землеробської знаті (апостасія Варди Скліра та Михаїла Вурца, і апостасія Варди Фоки). Василевсу необхідно було зламати владний сепаратизм фемної аристократії.

З іншого боку, в геополітиці знов почалося стрімке піднесення розмежованого Болгарського царства. Після смерті царя Симеона, як відомо, держава розділилася, і вдалі походи Іоанна Цимісхія були спрямовані лише на землі Східної Болгарії. Натомість Західне Болгарське царство зі столицею в Софії, до складу якого входили землі Македонії, Албанії, Північного Епіра та Північної Фессалії, долина Морава і околиці Видина, були під владою царя Шишмана I. Останній проводив активну «проримську» політику і Рим його офіційно коронував як монарха незалежної держави.

Аристократичні чвари, палацові інтриги та ослаблення наступального пориву ромейських військ сприяли початку нової хвилі болгарських збройних повстань, спрямованих на досягнення головної мети – скинення населенням з себе «візантійського ярма». Не менш важливою для болгар залишалась і друга ціль – відновлення державних кордонів у колишніх межах.

В означеному контексті є підстави стверджувати: наступна ромейсько-болгарська війна була викликана значною мірою низкою об'єктивних причин. Болгарія і раніше «посягала» на головування в християнському (православному) світі й намагалась встановити свою гегемонію на Балканському півострові. Звісно, такий провокативний зовнішньополітичний курс не міг влаштувати Константинополь.

Ні василевси, ні патріархи такого терпіти не збиралися. Василій II теж не став виключенням: він був змушений включитися у боротьбу за Балкани,

оскільки це – єдиний спосіб, який дозволяв убезпечити східну Імперію зі сторони Заходу. На ці геополітичні реалії звернув увагу Ф. Успенський.

Син царя Шишмана Давид мудро тримав нейтралітет, поки Цимісхій і Святослав воювали між собою за Східну Болгарію. Надалі Давид проявив свою «мілітарну зацікавленість» – болгарські загони під командуванням його молодшого брата Мойсея взяли в облогу ромейську фортецю Серес. Щоправда, успіху болгари не досягли: Мойсей загинув під час чергового штурму, а сам Давид 977 р. добровільно відмовився від престолу й прийняв чернечий постриг. Новим царем Болгарії став його молодший брат Самуїл.

Поки василевс ромеїв придушував вогні внутрішніх заколотів, Самуїл організовував рейди по всій Фракії, навіть доходячи до узбережжя Егейського моря. Болгарські спустошливі набіги суттєво дошкуляли Імперії. Військові успіхи посіяли в Самуїлі надію, що йому вдасться перемогти ненависну Візантію. У 980 р. цар зробив спробу пройти через Коринфський перешийок на терени Аттики; цю саму спробу він поновив і наступного року.

Грецькі залоги, розквартировані в Елладі, не були чисельними й не наважувалися відкрито протистояти болгарським нападам. Самі болгарські загони теж не наважувалися просуватися далі, в глиб Пелопоннеса і обмежувались найчастіше прикордонними територіями. Такий стан справ зберігався до 986 р., поки імператор Василій II не здійснив похід на нахабного Самуїла.

З Филиппополя він пройшов крізь Троянові ворота до Сардики і взяв місто в облогу. Проте, військо імператора мало поганий вишкіл і він швидко зняв облогу, не чекаючи підходу Самуїла. Тим не менш, коли 16 серпня 986 р. ромеї отаборилися поблизу Вакарели, їх наздогнали й оточили з двох боків болгари. Наступного дня болгарські воїни майже повністю знищили з луків ромейський загін; Василій II ледь не загинув (його врятували мужні вірменські піхотинці).

Вирвавшись із засідки, імператор прийняв рішення помститися болгарам за будь-яку ціну. Зате Самуїл, як показали подальші події, необачно

зробив спробу розвинути свій успіх. Протягом декількох наступних років він завоював приморські міста Драч та Леш. Далі, через сербські землі цар дійшов до Рагузи. У підсумку він відновив кордони Болгарії, якими вони були за Симеона.

Цього разу імператор Василій II не квапився, і не бажаючи миритися з таким станом справ, розпочав потужну підготовку до широкомасштабної інвазії на Болгарію. Для себе він вирішив: ця країна має бути ліквідована, і він розробив відповідний план дій.

На 991 р. нова армія була готова. Василевс розпочав свій наступ через Фракію та Македонію – на Солунь, але блискавичної війни та миттєвої перемоги не вийшло. Чотири роки провів автократор у поході, однак ситуація продовжувала залишатись невтішною для Імперії; навіть захоплену Верею він змушений був повернути болгарам. Практично ні з чим Василій II повернувся у столицю, де приніс клятву – покласти життя на ліквідацію Болгарії. На це пішло наступні 28 років життя.

До 995 р. достатньо потужне ромейське військо, очолюване стратігом Гргорієм Таронітом, стримувало перманентні атаки Самуїла, який не «вщухав». Влітку 996 р. звитязний Тароніт загинув у бою під Фессалоніками, а Самуїл прорвав кордон і дійшов до середини Пелопоннеса.

На зворотному шляху, біля річки Сперхей, його армія, обтяжена величезною здобиччю, зустрілася із загоном веста Никифора Урана (Никифор був відряджений імператором з метою наздогнати болгарського царя і дати йому бій. Небажання залишити награбоване зіграло з болгарами злу витівку: величезний обоз обмежив маневреність, і Уран наніс їм нищівну поразку. Переляканий Самуїл із купкою воїнів переправився через Сперхей і ганебно втік, залишивши своє військо напризволяще. Вест Никифор прибув у столицю із 15 тис полонених. Наступного, 997 р. василевс повернув до складу Імперії Діррахій.

Для масштабних операцій проти Болгарії Василій II змушений був перекинути у Європу майже всі війська зі східного (арабського) кордону.

Цим, природно, скористувалися єгипетські мусульмани. У 996 р. вони без зусиль відібрали Алеппо, і його візантійцям повернути вже не вдалося; військ Імперії на терені Азії практично не було. Прикордонні залоги захищати державу не мали можливості.

Ромейсько-болгарська війна перейшла в другу фазу. В 1001 р., як і вся християнська Європа не дочекавшись кінця світу, василевс уклав мир з Фатимідами, упокорив царя іверів (грузинів) Давида і почав майже щорічно здійснювати воєнні експедиції в Паристрион (задунайські області Болгарського царства), вражаючи сучасників жорстокістю та безжальністю. Він ніс лише смерть, не беручи полонених.

Маючи добре вишколене військо, Василій у короткий строк захопив і пограбував до ноги Плиску, Преславль, Видин. Самуїл, вирішивши відволікти імператора від просування в глиб держави, напав на Адріанополь і навіть оволодів містом, але візантійці продовжили свій шлях, залишаючи за собою пустелю.

13 років, при зростаючому домінуванні візантійців, тягнулася ця страшна війна. Влітку 1014 р. війська ромеїв та болгар зустрілися в Стримонії, поблизу ущелини Кампулунга, у підніжжя гори Беласиці. 29 липня відбулася вирішальна битва. Вдало маневруючи, Василій II оточив болгарське військо з флангів, а в їхній тил, завдяки відчайдушному кидку через гірські ущелини, зайшов стратіг Никифор Ксифій.

Кільце закованих у сталеві обладунки кінних катафрактів болгари прорвати не спромоглися, а коли до атаки приєдналися пращники, двобій перетворився на побиття, без будь-якого супротиву з боку болгарських воїнів. Щоб припинити безглузде знищення війська, командири царя Самуїла (його самого при війську не було в той день) прийняли рішення скласти зброю. Здалося понад 15 тис бійців.

Наступного дня Василій II наказав кожному 101 полоненому виколоти одне око, решті – обидва. Коли покарання завершилось, 15 тис сліпців, ланцюгами по 100 чоловік, очолені одноокими провідниками, вирушили в

табір Самуїла. Цар Болгарії не витримав такого видовища, впав у депресію і в жовтні отруївся. Сам Василій II, як описують джерела, після Беласицької битви, на другий день гордовито ходив серед двометрових пірамід, складених з очей болгарських воїнів (це була особиста воля василевса).

Після смерті Самуїла Болгарію охопили смути, а Василій Болгаробойця в ролі «молота» почав спрямовувати на супротивника потужні удари. В грудні 1018 р. імператор повів своїх важкоозброєних катафрактів, важку панцирну піхоту й артилерію від Адріанополя до столиці ворога – в Охриду. Проте, на зустріч ромеям вийшло не військо, а цариця Марія з ключами від столичної брами та державної скарбниці. Ще через рік магістр Константин Діоген оволодів Сирмієм – останнім осередком болгарського спротиву. На 170 років Болгарія повністю підпала під скіптр візантійських автократів, втративши свою незалежність.

Звісно, Василій II воював не лише з болгарами. У 990 та 1001 рр. Візантія мала воєнний конфлікт з Іверією, у 1016 р. – з хазарами, а протягом 1021-1024 рр. старий, хворобливий василевс водив свої війська в Абхазію та Вірменію, на усмирення тамтешніх мусульман.

У Південній Італії дієвий імператор звів всі володіння Константинополя під єдину централізовану владу і створив катепанат з центром в Барі. У 1018 р. катепан знищив поблизу Канн норманнів, які вторглися в імперські володіння. Через три роки – 1021 р., ромеї взяли в облогу Гарільяно; місто було приречене й лише втручання імператора Заходу Генріха II не дозволило їм розвинути свій успіх і захопити місто. Наприкінці 1025 р. Булгароктон організував потужну експедицію на захоплену сарацинами Сицилію. Десант вже сідав на кораблі й чекав на імператора. Василій II раптово захворів і через два дні, 15 грудня помер.

Отже, саме правління цього автократора, тривале, бурхливе й насичене подіями, стало справжнім тріумфом візантійської зброї, візантійського духу, візантійської імперскості. Весь християнський світ боявся і ненавидів Болгаробойцю, навіть папство та правитель Священної Римської імперії

німецького народу. Разом з тим, епоха Василя II стала піком розквіту візантійської цивілізації в межах її геополітичних пріоритетів.

Розділ 4. Доба володарювання останніх представників династії: походи в Сирію та Вірменію, ситуація на західному прикордонні, криза імператорської влади (1025-1057)

Імператор Константин VIII (1025-1028) відкриває новий період смут, який значно активізувався після смерті Булгароктона: за 66 років візантійський трон обіймало 14 правителів. Більшість істориків підтримують думку, що з 1025 р. в Імперії почався процес достатньо стрімкого занепаду, який тривав до 1081 р., тобто, до початку врядування династії Комнінів. Наприклад, таку точку зору виразно висловлює сучасний англійський візантиніст Джонатан Харріс.

Брат Василя II – Константин VIII (довгі роки вони юридично залишались співправителями), все життя в очах сучасників залишався нездарою та нікчемою. Зокрема, таку характеристику подає літописець епохи – Михаїл Пселл, засуджуючи Константина за бездіяльність, байдужість та лінощі.

Коли імператор інтронувався, йому виповнилось 70 років. Його внутрішня політика залишалась млявою і неефективною, але у зовнішній політиці він, на диво, продемонстрував певну активність. Так, він підготував і таки відрядив на Сицилію воєнну експедицію. Візантійський десант не зміг повністю відвоювати великий острів, проте, відтіснив арабів на його південно-західну частину.

Талановитий полководець Константин Діоген через два роки відкинув за Дунай орду печенігів, які перетнули імперський кордон. Крім того, стратегі Хіоса та Самоса на двадцять років позбавили Егейське море від набігів берберських піратів. Розповідь про деякі його зовнішньополітичні заходи залишив Антіохійський архієпископ Ях'я. Цей літописець акцентує: Константин VIII – і це головне, не зіпсував й не знищив міжнародний візантійський «спадок» – духовно-релігійний авторитет.

Помер старий розпусник на третій день після свого чергового шлюбу, 14 листопада 1028 р. Той самий Михаїл Пселл надалі звинуватив цього василевса в тому, що саме при ньому «захворіла» Візантійська Імперія. Хроніст записав: «Наслідком його врядування стало вздуття тіла держави».

Константина VIII на троні замінив Ромн III Аргір, який належав до найвищої константинопольської аристократичної знаті. Він походив зі стародавнього знатного роду і тривалий час займав посаду єпарха столиці. Початок свого правління відзначив достойністю викупив 1 тис полонених візантійців у печенігів. Проте, у подальшому, василевс показав себе людиною непослідовною, слабохарактерною, невпевненою у своїх рішеннях.

У зовнішній політиці та дипломатичних справах найбільш яскраво проявилась його непослідовність. В 1030 р. мусульманське військо розбило

антиохійського стратіга Спондила. Василевс замінив його на посаді головнокомандувача своїм зятем Константином Карандином. Наступний крок імператора – він замінив Карандина собою, мріючи здобути лаври Александра Македонського. У такому настрої василевс розпочав свій воєнний похід на східне прикордоння.

Араби, які самі потерпали від внутрішніх чвар та усобиць, неодноразово висилали на зустріч із василевсом ромеїв своїх парламентарів з пропозицією укласти мир. Однак Аргір залишався невблаганним і просувався вперед, поки один з його передових загонів не потрапив у засідку і був повністю знищений сарацинами.

Основні сили Аргіра, коли перетинали пустелю були блоковані, залишилися без води та провіанту, і відступ візантіїців перетворився на панічну втечу. Лише завдяки хоробрості своєї русько-варязької гвардії, самовпевнений мрійник Аргір зміг врятуватися й дістатися Антіохії. Його розкішний намет та армійська скарбниця дісталися ворогу.

Через два тижні клісурарх Георгій Маніак відібрав у мусульман більшу частину захопленого але імператор заслужено вкрив себе «вінком ганьби». До честі Романа III Аргіра, він проявив вдячність і призначив молодого талановитого полководця очолити цю східну кампанію. Через два роки Маніак взяв Самосату і Едессу. Розвиваючи успіх, він створив наступальний плацдарм й на західному терені Малої Азії.

Сумнівні досягнення Аргіра у сфері зовнішньої політики узагальнено висвітлює Джудіт Херрін – професор лондонського Королівського коледжу. Вона, зокрема, пише наступне. «Візантійська армія ще була багата на таланти, і в тому ж році стратіг Феоктист зумів переманити на свій бік Триполійського еміра й оволодіти фортецею Менік. Інший полководець, стратіг феми Телух, Георгій Маніак, отримавши від імператора в управління Самосату, зробив її своєю базою. В 1032 р. він оволодів Едессою. Наступні напади арабів на місто були відбиті в 1033 й 1034 рр. правителем цих місць, вірменином за національністю Варасвацем».

Нижче Херрін акцентує: «В 1033 р. візантійський уряд доручив Маніаку оволодіти Сицилією, однак ця кампанія виявилась безуспішною. Аналогічна спроба 1034 р. успіху теж не мала. Проте, в цілому ситуація в Середземномор'ї складалася для Візантії вдало. В тому самому 1034 р. стратіг Навпакта, син Никифора Карантина, за допомогою городян Рагузи знищив сильний арабський флот, який грабував узбережжя Далматії і острів Корфу. У подальшому африканські та сицилійські сарацини об'єднали свої сили й почали спустошувати Мир Лікії й Кикландські острови. Але два ромейські флоти з Кивирреотської феми та з Фракії під командуванням Константина Хаги знищили їхні кораблі».

Небезпечний, але кумедний випадок з Романом III стався, коли він влітку 1030 р. вирушив у похід на Сирію, сподіваючись оволодіти Алеппо (вже тоді він посварився з дружиною і та, разом з коханцем Михаїлом вирішила позбутися чоловіка; два заколоти не вдалися, але вона не втрачала надію). Цей випадок був новою спробою дружини Зої ліквідувати василевса.

Спосіб мав певну «оригінальність»: воєначальники вирішили в ході битви з сарацинами залишити свого автократора без охорони. Коли охоронці та полководці цілеспрямовано «зникли» з очей імператора, воїни теж швидко відступили. Всі були переконані, що Аргір має потрапити в полон або загинути. Ситуацію врятував мужній та вірний вірменський стратіг Абукаба; Роман III врятувався, так нічого і не зрозумівши.

Тим не менш, доля Аргіра вже була передвизначена – його, нарешті, отруїла дружина, але, він мав «залізний» організм і хворим міг ще прожити мабуть довго. У Зої увірвався терпець і 11 квітня 1034 р., коли імператор пішов у лазню, за її наказом слуга-раб придушив його і занурив голову у басейн, поки Аргір не захлинувся. На диво, і тут василевс ще ожив. Однак вночі втратив свідомість і помер у себе на ліжку. 66-річного василевса поховали тихо, без поваги та почестей.

Коли Роман III Аргір ще лежав непохованим, Зоя справила весілля зі своїм коханцем Михаїлом, уродженцем Пафлагонії (звідки і прізвисько цього

монарха). Отже, Михаїл IV Пафлагон (1034-1041) опинився на візантійському троні завдяки зрадливій дружині попередника, котрий, зрештою і сам не цурався коханок. Іоанн Скіліца з презирством називає Михаїла «тригрошовою людиною». Пселл іншої думки: «Характер Михаїла змушує мене роздвоюватися у своїх судженнях».

Новий василевс мав розум, був доброзичливий, мав терпіння, толерантність і такт, але справи імперії, особливо зовнішні, його не цікавили. Всю владу в державі він віддав своєму ставленику – рідному брату, євнуху Іоанну Орфанотрофу (тобто «Годувальнику сиріт»); під його контролем перебували державні дитячі притулки). Ще два брати василевса теж долучилися до владного імператорського «пирога».

Саме Орфанотроф взявся реалізувати зовнішньополітичний курс Імперії. На диво, але перша половина правління Михаїла IV позначена значними воєнними успіхами і дипломатичними проривами. В 1035 р. візантійський флот спустошив нильську дельту, і наляканий халіф Єгипта підписав з Візантією тридцятирічний мир. В 1036 р. на Дунаї ромеї відбили напад печенігів; брат імператора Константин відкинув арабів від Едесси. У 1038 р. Георгій Маніак, вже катепан Італії, повернув Імперії майже всю Сицилію, нанісши військам сарацинів низку нищівних поразок.

Як вже підкреслювалось, Михаїл IV в усьому покладався на Орфанотрофа. З роками характер василевса і його здоров'я почали псуватися: він став надто забобонним, підозрілим, у нього розвинулася епілепсія, з'явилась водянка. В останні роки життя імператор почав практикувати аскетизм.

На початок 40-х рр. XI ст. зовнішньополітичне становище Східної Римської імперії почало хитатися. Все почалося з того, що норовливий Маніак посварився з друнгарієм флоту Стефаном Калафатом (зятком василевса) і побив його. Ображений друнгарій написав у столицю донос на катепана. Георгія відкликали, а Калафат за місяць втратив острів; тільки в оточеній Мессині до 1042 р. тримався гарнізон протоспафарія й знаменитого

теоретика візантійського військового мистецтва – Катакалона Кекавмена. З невідомих причин влітку 1040 р. у столичній бухті повністю згорів потужний імператорський флот.

В кінці 1040 р. норманни захопили південноіталійське багате місто й порт Мельфі, перетворивши його на свою головну приморську базу. У березні 1041 р. новий катепан Італії – Михаїл Докіан, був розгромлений ними у перший раз, влітку – вдруге, а у вересні не лише втретє програв битву «варварам» а й сам потрапив у полон.

Останні місяці Михаїл IV Пафлагон важко хворів, а за тиждень до смерті (10 грудня 1041 р.) прийняв схиму. Новим імператором Візантії став племінник Михаїла IV та Іоанна Орфанотрофа – Михаїл V. Батьком нового василевса був такий собі Стефан на прізвисько «Калафат» - «конопатчик»; працював Стефан на будівництві суден. Його прізвисько перейшло і на сина, котрий несподівано для багатьох зійшов на престол.

Михаїл V Калафат (1041-1042), усиновлений імператрицею Зоєю, правив недовго й невиразно, але своїм «німецьким» врядуванням, і головне – «худородністю та байстрючністю», спровокував у столиці страшне повстання. Жертвою цього повстання городян став і він сам: розлючена юрба його осліпила та страшенно побила. Свої дні Михаїл V доживав у монастирі. Пселл навіть не називає рік його смерті, як і не описує його зовнішньополітичну діяльність.

Наступні десятиліття в історії Східної Римської імперії позначені невпинним зниженням мілітарної та геополітичної активності на міжнародній арені. Яскравим прикладом даної тенденції слугує врядування трьох наступних василевсів – імператриць Зої (1042-1050) і Феодори (1042-1056), а також – їхнього співправителя Константина IX Мономаха (1042-1055). Означене «трицарювання» - безпрецедентний випадок в ромейських династичних реаліях та практиках.

Домінуючу владну роль в той період відіграв, як чоловік, Константин IX. Найбільшою помилкою Мономаха стало нехтування

імператора інтересами ромейської армії; успіхи візантійської зброї почали зменшуватися, хоча загальний рівень військової підготовки солдат і командирів зберігався. Потужна воєнна машина Візантії ще справлялася з ворогами, однак її сили почали слабнути.

В 1043 р. стався напад «россів» на візантійський кордон після того, як один з їхніх знатних воїнів-найманців випадково загинув у Константинополі. Даремно Мономах пропонував Київському князю Ярославу Мудрому різні способи залагодження ситуації. Ярослав хотів війни й почав її, але вдача залишилась на боці ромеїв. Друнгарій Василій Феодоракан розбив флот «россів», а буря потопила залишки їхніх суден.

Багато воїнів Ярослава потрапили в полон: частині візантійці викололи очі, інші – відрубали праву руку. Князь відмовився вести далі бойові дії і було підписано мир. Подальші контакти Візантії та Київської Русі мали переважно культурно-економічний характер.

Ще однією зовнішньополітичною вдачею для ромеїв стала літня кампанія у Вірменії 1045 р. Тоді імперське військо зайняло місто Ані, а правитель Анійського царства Гагик II став почесним полоненим в імператорському палаці. Більшу мілітарну загрозу для Імперії демонстрували степові номади – печенігі й половці.

Попервах печенізьку загрозу ромейському війську вдалося нейтралізувати, хоча і з великими труднощами. Взимку з 1048 на 1049 рр. печеніги «застрягли» в придунайських областях, а мороз, епідемія і голод валили їх сотнями. Кочовики здалися візантійцям; їх оселили в якості колоністів неподалік Средця, а хана Тираха привезли в столицю, де він охрестився та увійшов до складу поважної константинопольської знаті, як підкреслює Г. Герцберг.

У подальшому Тирах порушив присягу і очолив один печенізьких загонів, завербованих на візантійську службу для війни у Вірменії. 8 червня 1050 р. полководець Константин Аріанит зазнав від нього важкої поразки біля Адріанополя, і печеніги почали безперешкодно панувати на всіх

Балканах. Лише в 1051 р. стратігам Никифору Врієнню та Михаїлу Аколуфу вдалося розбити печенігів у трьох битвах – при Голої, Топлиці, Харіуполі, й витіснити орду з Фракії й Македонії.

Однак печенізька інвазія не припинилася, навіть навпаки – значно посилилася. В 1054 р., рік Великої Церковної Схизми, візантійська армія була вщент розгромлена печенігами неподалік Преславля; Константин IX змушений був шляхом важких дипломатичних перемовин купувати у Тираха тридцятирічний мир; ціна виявилась непомірною, але іншого виходу Імперія на той час не мала (державна скарбниця залишалась порожньою).

Справи у Південній Італії теж невпинно погіршувались, а згадуваний вище Розкол між Сходом і Заходом на релігійному ґрунті остаточно налаштував латинян-католиків проти православних ромеїв. Ця схизма, як відлуння, далася взнаки на початку XIII ст., коли почався Четвертий Хрестовий похід.

Разом з тим, Правління Константина IX в певному сенсі стало переломним в ході візантійської історії XI ст. саме на його врядування припав початок широкомасштабної агресії турків-сельджуків. Ще одна небезпечна зовнішньополітична тенденція, з якою зустрівся імператор, - розгортання інвазії норманнів. Однак Мономах не відреагував належним чином на ці нові геополітичні тенденції: найбільше, як акцентує Пселл, його цікавили жінки та розваги.

Тим часом ескалація на прикордонні зростала. В 1048 р. стратігу Катакалону Кекавмену довелося вибивати турецьку кінноту з Васпуракана; того ж року, восени, сельджуки захопили Арзен, а також – вбили понад 30 тис вірмен і ромеїв. 18 вересня 1048 р. візантійці взяли запізнілий реванш, розгромивши ворогів при Капетру та змусивши їх на десятиліття осісти в Ірані. Наприкінці правління Мономаха, в 1054 р. сельджуки взяли в облогу стратегічно важливу фортецю Манцикерт, й лише стійкість жителів і залоги не дозволила нападникам оволодіти містом.

Справи в Європі теж не були райдужними. Ще у 1042 р. сербським князем Стефаном Воїславом був розгромлений стратіг Діррахія, вже згадуваний вище Михаїл Аколупф; від Імперії відпала Дукла, а ще через дев'ять років відійшла і Зета. Знов активізувалися печеніги. За декілька місяців перед смертю Мономаха їхні набіги вже досягли передмість Константинополя; в столиці назрівав черговий заколот. Й лише смерть Константина IX 11 січня 1055 р. зняла «напруження», яке вирувало в Царгороді.

Останнім представником Македонської династії став Михаїл VI Стратіотик (1056-1057). Синклітик (сенатор) Михаїл займав при Константині посаду логофета стратіотської скарбниці (тому за ним і закріпилося прізвисько «Стратіотик»). Він вступив на престол у похилому віці; оточення ще називало його «Старий».

Його річне врядування як імператора не встигло позначитися на зовнішній політиці Візантії. Майже весь час Михаїл VI провів в інтригах та придушенні заколотів проти себе. Сусідні держави спостерігали, як авторитет східної Імперії на міжнародній арені поступово згасав, а мілітарна міць танула. Візантія вже не мала сили надавати воєнну допомогу православній Вірменії. Південноіталійський театр бойових дій майже зник сам по собі: ромеї втратили стратегічну ініціативу й потрохи залишали свої володіння на Апеннінському півострові.

Тим часом у Константинополі в боротьбі за владу почав брати гору новий фаворит армії та народу – Ісаак Комнін, майбутній фундатор нової династії, династії Комнінів. Заколот розвивався успішно. В ситуації, що склалась, Стратіотик взяв від представників народу й синкліта письмову клятву не визнавати Ісаака імператором. Крім того, василевс Михаїл відрядив у табір Комніна посольство на чолі з Михаїлом Пселлом.

Він пропонував супротивнику мир, титул кесаря та співправителя. Ісаак погодився, але хід подій виявився для Комніна ще сприятливішим: столична опозиція переконала патріарха Михаїла Кирулларія вимагати від

стратіотика зречення; василевс несподівано легко на це погодився. «Що патріарх обіцяє мені замість царства?», – спокійно запитав у митрополитів, послів Кирулларія, Михаїл VI. «Царство небесне!», – відповів хтось.

Тоді імператор, подивившись на свої червоні туфлі-кампагії (ознака влади василевса), промовив: «За них Михаїл не продає благочестя» і скинув їх, символізуючи зречення (30 серпня 1057 р.). Прийнявши схиму, Стратіотик оселився у своєму столичному будинку й до самої смерті жив як приватна особа.

В межах узагальнення епохи правління Македонської династії, можна зазначити, що в XI ст. Візантійська імперія, керована василевсами-«македонянами», ще продовжувала залишатись цивілізаційним центром православ'я. Неодноразово терплячи поразки у війнах з арабами та болгарами, вона, тим не менш, продовжувала залишатись прихистком християнської духовності.

Ромейська армія, як і в минулі століття, включала в себе загони іноземних найманців; особливо багато їх було в імператорському оточенні. Саме з цих найманців формувалася придворна гвардія. Разом з тим, основу професійного війська складали стратіоти з 29 фем Імперії. Характерною рисою фемного війська було його багатонаціональність.

В зовнішній політиці Візантія традиційно керувалася принципом: «Константинополь може зазнавати поразок, але ніколи не програє війн». Щороку візантійські полководці вели виснажливі війни, воюючи на всіх фронтах. Зазвичай, вони стратегічно перегравали своїх супротивників, а коли досягти успіху не вдавалося, – починала діяти ромейська дипломатія і гроші. Проте, через відсутність закону про престолонаслідування, неодноразово внутрішні державні заколоти, перевороти і повстання зводили нанівець успіхи та перемоги Східної Римської імперії на міжнародній арені.

Висновки

Узагальнюючи викладений в роботі фактологічний матеріал, необхідно зробити ряд висновків.

1. Стратегічні магістральні цілі зовнішньої політики імператорів Македонської династії в першу чергу орієнтувались на територіальне відновлення Східної Римської імперії в межах кордонів станом на 565 р. – рік смерті Юстиніана I. Не меншу вагу відігравали намагання василевсів-«македонян» досягти відчутного геополітичного домінування на міжнародній

арені в якості впливового медіатора між латинським Заходом та мусульманським Сходом.

Роль поважного і дієвого посередника у міждержавних стосунках і дипломатичних контактах надзвичайно сильно приваблювала ромейських автократів, зокрема – Романа I Лакапіна, Константина VII Порфірогенета, Никифора II Фоку, Константина IX Мономаха.

2. Арсенал ефективних засобів та конкретних прийомів реалізацій імператорами правлячої династії своїх зовнішньополітичних пріоритетів, як і «діапазон² (або геополітичний «спектр») імперських контролюючих зазіхань і претензій мав чіткі характерні риси й відповідні особливості.

В X-XI ст. поширення у застосуванні мали наступні «прийоми»: дипломатичні перемовини з метою «умовляння» опонентів; лестощі, підкуп і заохочення зрадників; політичний або економічний тиск і мілітарні погрози на державному рівні; прикордонні провокації й втручання у внутрішні справи тої чи іншої країни; гра у «всєблагість» і «жертвність»; підбурення місцевого населення на масові виступи, акти непокори, повстання на економічному або етноконфесійному (релігійному) мотиваційному підґрунті.

Так само у зовнішньополітичній сфері Візантія не гребувала організацією й фінансуванням державних заколотів, змов, переворотів і громадянських війн. Вона вдавалась і до створення та загострення конфліктних ситуацій; підтримувала замаху, займалась усуненням чи ліквідацією (будь-яким способом) «впертих» безкомпромісних правителів, дипломатів або полководців; не соромилася Імперія й зіткненням між собою сусідніх країн. Зрештою василевси практикували і пряму воєнну інвазію (у формі нападу, вторгнення, походу, широкомасштабної кампанії), в тому числі – утворення воєнних союзів і коаліцій проти зовнішнього ворога.

Головна особливість використання всіх цих засобів і «приймів» у міжнародних справах полягає в тому, що візантійські імператори обґрунтовували і мотивували свої рішення, дії та вчинки переважно як вимушені, «корисні» й превентивні.

3. Ключові тенденції в дипломатичних орієнтирах та мілітарній програмі Василя I, фундатора династії, це – виваженість, розсудливість, поміркованість, витримка, цілеспрямованість, неухильність у досягненні поставленої мети, вміння дочекатися слушної нагоди, «багатовекторність» контактів в межах християнського світу, рішучість, стійкість, наполегливість та далекоглядність. Не дарма його монархічне прізвисько – Кефал (тобто Мудрий).

Тим не менш, в цілому, війна не була для Василя Македонянина «рідною стихією»; талант справжнього полководця в ньому не проглядався. Однак, у підсумку, дві великі воєнні кампанії проти арабів і болгарських павликіан василевс все ж виграв, не дивлячись на низку відступів та поразок. Імператору навіть вдалося завоювати Кіпр й пограбувати володіння Багдадського халіфату в районі Малатії.

Крім того, «західний напрямок» так само залишався пріоритетним в мілітарній програмі Василя I. Так, невдала спроба відвоювати у арабів Сицилію й втрата Сиракуз не зламали стратегічних планів Кефала: він розгромив арабське військо під стінами далматинського міста Рагуза (Дубровник), яке перебувало в облозі, й на землях Кілікії. На Апеннінському півострові під протекторат ромейського автократора перейшло багате південноіталійське місто Барі.

4. Зовнішня політика Лева VI та його наступників у першій половині X ст. була спрямована на активізацію дипломатичних контактів, укладання «союзницьких» договорів, врегулювання міждержавних конфліктів переважно мирним шляхом; війна залишалась на крайній випадок. Так, сам Лев Філософ підписав союз з вірменським царем Семпадом та Київською Руссю (Олегом Старим).

З іншого боку, коли проти василевса в Італії повстав герцог Беневента (терени Ломбардії), Лев зробив, щоправда попервах невдалу, спробу придушення «ломбардійського заколоту». Дворічну війну з царем Болгарії Симеоном ромеї програли, як і тривалу воєнну кампанію зі східними

арабами. На початку X ст. візантійці взяли реванш: їм вдалося виграти у арабів декілька битв поспіль.

За врядування Александра Візантія зіпсувала стосунки з Симеоном Болгарським; «плоди» конфлікту пожинала імператриця Зоя. Наступний автократор – Роман I, після смерті Симеона відновив мир з Болгарським царством. За його врядування Візантія мала дипломатичні місії при дворі короля Італії Гуго, а також – при правителях Вірменії та Іверії (Грузії).

Доба правління Константина 7, Романа II, й особливо Никифора II, для історії Східної Римської імперії з точки зору її міжнародного становища в значній мірі стала епохою гучних перемог, дипломатичних триумфів, культуртрегерського визнання в християнському світі.

5. У свою чергу, автократія узурпатора Іоанна I позначилася у зовнішній політиці важкою війною з Київським князем Святославом Ігоровичем, який, на чолі об'єднаного русько-болгарсько-угорського війська, навесні 970 р. підійшов до стін Аркадіополя у Фракії; ромеї ледь вирвали перемогу.

Більш вдалим став похід візантійців у Сирії. Надалі, остаточна перемога над «россами» дозволила імператору «зайнятися Сходом»: він відновив війну з арабами, із якої вийшов, хоч і не на довго, переможцем й триумфатором. Стратегія Іоанна I виявилась ефективною: міжнародний авторитет Візантії зміцнився.

Не менш гучними та переможними виявились походи та війни Василія II. Заколот Варди Скліра – доместика схол Сходу, втрата контролю над Малою Азією, масштабне повстання в Болгарії – загрозливі реалії початку його правління. В таких складних геополітичних умовах Василій II приймає несподіване рішення: просить мілітарної допомоги у Великого князя київського – Володимира Святославича; вона виявилась вчасною.

У подальшому, втративши Алеппо (його захопили єгипетські мусульмани), підписавши довгоочікуваний мир з Фатимідами й упокоривши царя іверів Давида, візантійський автократор прийняв стратегічне (і

принципове для себе) рішення – знищити державу болгар як постійне джерело воєнної небезпеки для Імперії.

Свою мету, як відомо, Василій II врешті реалізував – Болгарія потонула у крові й пала. Переможними для імператора були його війни з хазарами, Абхазією та Вірменією; свою владу він посилив і в італійських володіннях, розгромивши «нахабних завойовників» - норманнів.

6. Останні василевси-«македоняни» у зовнішньополітичній сфері проявили себе як «м'які», «поблажливі» та майже «миролюбні» монархи. Разом з тим, в часи врядування Константина 8 ромеї спромоглися відвоювати частину Сицилії, завдати поразки придунайським печенігам і жорстоким північноафриканським піратам в Егейському морі.

Далі, Роман III, у нових війнах з арабами здобув ряд перемог, а Михаїл 4 активізував і розвинув мілітарні успіхи ромейської Імперії. Зокрема, василевс підкорив Єгипетський халіфат, подолав чергове нашествя печенігів, відкинув арабів від сирійської Едесси, зайняв (тимчасово) майже всю Сицилію, але програв три битви в Південній Італії норманнам (мілітарна сила останніх невпинно зростала).

Михаїл 5 у зовнішній політиці залишався «млявим та байдужим»; на Константина IX ліг тягар першої зустрічі з войовничими турками-сельджуками, останньої війни з Київською Руссю й подальших поразок з боку рицарів-норманнів.

Доба правління трьох останніх монархів – Зої, Феодори і Михаїла 6 характеризуються симптоматичним «застоем» у зовнішньополітичних справах, оскільки вони віддавали перевагу палацовим інтригам, бенкетам та веселощам. Колишнє «владне сяйво» Македонської династії згасло.

7. Характеризуючи наслідки зовнішньополітичної діяльності автократорів Македонської династії, варто зазначити: завершення періоду перебування на візантійському престолі представників цього роду позначене початком поступового системного занепаду ромейської державності та цивілізації на тлі зростаючих кризових тенденцій.

Саме глобальна криза середини XI ст. – владно-інституційна, соціально-економічна, але найголовніше – воєнно-політична на міжнародній арені, стала поворотним пунктом в історії Східної Римської імперії. Дві небезпечні потужні мілітарні й ворожі ромеям сили – сельджуки і норманни, значно активізувалися.

Як наслідок, Імперія виявилась змушеною вести війну на два фронти, і це у підсумку її суттєво знесило й виснажело. Крім того, після смерті Константина 8 швидко розвинулася і поглибилася хронічна внутрішньополітична нестабільність (з елементами соціальної ескалації) на тлі перманентної інвазії печенігів; відбулось ослаблення боєздатності візантійського фемного війська і знецінення імперських золотих солідів; почала катастрофічно руйнуватися фінансова система.

Нова династія – Комніни отримала від попередників вже відчутно розбалансований державний організм, який опинився в стані всеохоплюючої паралізуючої стагнації. Руйнівні процеси в ромейській Імперії посилювалися в останні чверті XI ст.